

с (кар) Карагзев. 1316-8
к 85

Нъанатла

Къанатла

КЪАРАЧАЙ АВТОРЛАНЫ
ЧЫГЪАРМАЛАРЫНЫ ДЖЫЙЫМДЫГЪЫ

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ БАСМА 1971
КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС БЁЛЮМ

Джарашдыргъан — ЧОТЧАЛАНЫ МАГОМЕТ

НАЗМУЛА

КЪЫЗЫЛ БАЙРАКЪ

Урунган халкъ насыб ючюн
Къобхан кюнде
Таукел этиб алгъа элтген,
Къызыл байракъ.
Тенглик, тюзлюк бегисин деб
Джер юсюнде,
Зорлукъ бла уруш этген,
Къызыл байракъ.

Кюрешледе тешселе да
Окъла сени,
Джараладан бюгюлмеген,
Къызыл байракъ.
Учлары кѣб тийселе да
Сюнгюлени,
Джылтырмагъан, сѣгюлмеген,
Къызыл байракъ.

Совет джуртха джаула чабхан
Заманлада,
Сен болгъанса къолубузда,
Къызыл байракъ.
Урунуугъа учундура
Адамланы,
Нюр тѣгесе джолубузгъа,
Къызыл байракъ.

Къыйынлыкъла кетмегендиле
Алкъын кери,
Ертен джанад, сен кѳресе,
Къызыл байракъ.
Сакъ болугъуз, джайылмасын
Джилтинлери,
Деб сен бизге дерс бересе,
Къызыл байракъ.

Джигитликден хапар айта
Тѳлюлеге,
Ауушладан озарыкъса,
Къызыл байракъ.
Кѳпюр бола ѳмюрледен
ѳмюрлеге,
Сен тюзлюкню джакъларыкъса,
Къызыл байракъ.

АВТОСТАНЦИЯДА

Къачан да былайгъа кѳбле келелле,
Бюгюн а артыкъ да адамдан толуб,
Уллу автобуса да сюеледиле,
Джолну джанында бир тизгин болуб.

Таныгъанла, не айланаса деб,
Сорсала, эригиб келгенме дейме,
Кѳрмезлигими биле тургъанлай,
Къарамым бла сени излейме.

Бюгюн, тамбла да келлик тюлсе сен,
Чырт кѳрмезге да болурма сени.
Алай а джюрек тюберикме дейд, —
Ол тѳгерекге къаратады мени.

Бу автобусланы бирине, эшта,
Миннген болуренг, кьолуму тутуб.
Ала былайын джокълаб туралла,
Сен а кьойдунг да чыртда унутуб.

Бюгюн бир мадар табылса эди,
Ызына сайларгъа озгъан кюнлени.
Къайры барсанг да мешнагъа миниб,
Биргенге кетиб къалыр эдим сени.

Сагъышха батыб сюелеме мен,
Хар ким былайда ашыгъыш атлайд,
Ким тенг ашырад, ким билет излейд,
Бирсилени уа узакъ джол сакълайд.

Автобусну тегерегине уа
Артыкъ да кёб джыйылгъанд адам.
Ешюн уруш этелле джашла
Насыбдан кьуру къалгъанча тамам.

Джаш бла къыз а арлакъгъа кетиб,
Адам эслейди деб да тартынмай,
Къарайдыла, къарайдыла ала,
Бир-биринден чыртда кёз алмай.

Къызны кьолунда билет кёрюнед
Кетерик болур къайры эсе да,
Мыдахлыкъ барды къарамларында,
Джаш башын силкед, къыз не десе да.

Ол кюн мен былай ашыргъанем сени,
Аллыбызда насыбны кёре,
Билмей эдим, (къайдан биллик эм)
Кёргеними сени ахыр кере.

Мен да сюелиб сюдню аллындача,
Сюймеклик а соруула беред:
«Нек болду алай, айыб кимдеди?» —
Дагъыда бир затла башыма келед.

Сюймеклик хауача багъалы эди,
Суу орнуна ичейик биз аны.
Ариуум, мени унутубму къойдунг,
Саркъыуларында узун джылланы.

Не мен бир затда айыблы болуб,
Олму чыгъарады артда чурум.
Таза сюймекликге ким тамгъа салды,
Сютге оджакъдан тюшгенча къурум.

Огъесе айыб джолда болурму? —
Ол арбазны этгенди узакъ.
Джер да, кёк да джол ыздан толуд,
Кёб сюйгенлеге болалла тузакъ.

Къайсы бла да барлыкъма, ийнан,
Сезимим компас боллукъду къолда.
Сени табхынчы джолоучума мен,
Озарыкъ эсе да джашауум джолда.

СЫН ТАШДА УШАКЪ

Келгенме, анам, ушакъ этерге,
Тансыкъ болуб туберге ашыгъа,
Сен эркинлик бер уппа этерге,
Башымы салыб, къабыр ташынга.
«Кел, балам, джууукъ, сюелме кенгде,
Тилегинги уа къабыл эталмам:
Туругъа — джюгом ауур юсюмде,
Мындан узалыб сеннге джеталмам.
Халкъ рахатмыды, тынчмыды элим?
Огъурлу болсун джангы келиним,
Нек шош чыгъады сени ауазынг?
Бузулмай турсун юйюнг-арбазынг.
Болма сен хомух джерни юсюнде —
Джигитлик сыйды деу тауларынгда.
Унутма, балам, сен тут эсингде:
Тюзлюкню негер эт джашауунгда.
Багъалы балам, айлан сау-эсен,
Джуртунга, халкъгъа бериб кесинги,
Аланы сатсанг, сатарыкъса сен
Бу къабырымы, мени кесими...»
...Джюрегим джарсый сагъайтханыма,
Мен тынгылайма джюрегим талпыб,
Ие болурма хар айтханынга,
Анам, къайгъырмай, сен рахат къалкъы.
Келген эдим да ушакъ этерге,
Турама сенден кетиб къалалмай,
Кёлюм бармайды дженгил кетерге,
Сюелеме мен тансыкъ алалмай.

КЕСИМЕ

Сюймеклик къайнай эсе джюрегингде
Халкъынга, джуртунга, туугъан джеринге —
Къычырма алай деб, джашыр ичингде,
Танылсын иннетинг этген ишингде.

Джуртуму сюеме! деб турсанг а сен,
Къодуласанг башынгы тутуб ёрге,
Джуртун сюимеген болмайды инсан,
Аны уа несин айтаса? — дерле.

ТУЗЛУ ТАМЧЫЛА

Анама атаб этген назмуа.
Тенгле джыйылыб тынгылайдыла,
Сени бетингде тузлу тамчыла
Бир-бири ызындан къымылдайдыла.

Джыламукъланы эркиши кёзден
Тынч чыкъмагъанын ким да биледи,
Джарсыуму сездинг сен назму сёзден,
Тенгим, джюрегинг неге кюеди?

Тюшгенми этди сени эсинге
Анангы сёзю, аны кюлгени,
Дертлими болдунг кеси кесинге
Созалмадым деб джашау кюнлерин?..

Гурушха этме, тилейме, меннге,
Ашландырдынг деб, эски джарамы,

Бюгюнден сора окъумам сениге
Анама этген назмуларымы.

Джангыз айтырма джылы сёзлени,
Сезгенинг ючюн назмуну хатын,
Сюйгенинг ючюн ана кёзлени,
Ана тюрсюнню, ананы атын.

Ананга суюмеклигинги кючю
Чексиз болгъанын кёрдюм халынгда,
Бюсюреу эте мен аны ючюн,
Бёркюмю алама сени аллынгда...

АНАМА

Къушну къанатларын атханча юзюб,
Къадар, айырсанг да анамы менден,
Дагъыда турама, турама тёзюб,
Джюрегим а сарнайд, сарнайд теренден.

Къууанч джилтин къоймай чырт бир джеримде,
Кюйдюр, кюйдюр, кёсеу эт джюрегими,
Къан тамчыла да ойнат кёзлеримде,
Толтур ансы, къадар, бир тилегими:

Бир-бирлерине адамла айтырлай,
Къабыр тынчлыгъын сакълайд деб, джашы,
Джелден, джангурдан къоруулаб турурлай,
Мени эт да къой анамы сын ташы!

Ма ол заманда къутулур эдим мен
Анама борчуму джюзден биринден.

СЮЙМЕКЛИК

(Езденланы Борисге).

Сюймеклик джюрекни кѡаугъасыды
Не кюндюз, не кече сѣнгмеген,
Джашауну ол сейир саугъасыды,
Адамгъа ёлчесиз берилген.

Не кѡууанч, не джарсыу келтиреди
Сюймеклик хар келген джерине,
Кимни ол шыкѡыртсыз кюйдюреди,
Кимни уа джетеди кѣлюне.

Бой салмайд сюймеклик заманнга да,
Кимге да кереди ол кѡашын,
Илешед игиге, аманнга да,
Айырмайды кѡартын эм джашын.

Унутуб кѡойгъанмыд, не эсе да,
Меннге уа бѣлмейди ол эсин...
Кесиме джарсыуну теджесе да,
Тенгиме кѡууанчын келтирсин.

* * *

Чурумну, сылтауну да меннге кюреб,
Кѡоярыкъ болсанг да санамай тенгиге,
Эм багъалы затым мени буду деб,
Джюрегими саугъа эталмам сеннге.

Не ючюн десенг а, мен саугъа этиб,
Кѣкюрекден тайса кѡайгъылы джюрек,
Сюе билмез сени, кѣлюнге джетиб,
Сууугъан тыбырча, кѡуу-шуу кѣкюрек.

Бермесем да сеннге джюрек саугъаны,
Сюймеклигим кючюн кеси танытыр,
Кюн джарытхан кибики тюзю, таулары
Джашауунгу чыракъ болуб джарытыр.

Кесимде къояма мен джюрегими,
Сеннге берир ючюн сюймеклигими.

* * *

Къараучан эдим кёз алмай сенден
Джазгъы кюн кибики, нюрленнгенинге,
Бюгюн джарсылу къарайма кенгден,
Къачхы гюл кибики, тюрленнгенинге.

Заман джашлыкъгъа къазады уру,
Билеме, мен да туююлме къуру.
Сабырланмайын атлы джюрюшден,
Сеннге теджелген мутхуз юлюшден.

Экибизни да хатерсиз къадар
Шош этген эсе, сёл ауун атыб,
Сора бармыды тыяргъа мадар
Джашлыкъны кюнюн кетмезча батыб.

Барды, — кёреме сюймеклигинге,
Эки джашлыкъны биригиюнде.

КЪАСБОТНУ ДЖЕРИНДЕ

Терекледе алмала. Сабий къууанч
Кёкге чыгъады, къууат барды элде,
Огъай, джюрегим болмаз джалангач,
Мен джашайма Къасбот туугъан джерде!

Джангы юйюнден чыгъыб Сосланбек,
Ачыкъ ышарыб чакъырады ичкери.
Мени къууандырады тегерек.
Наныкъ ийислиди Къасботну джери!

Джеримча огъурлу, хоншум Шамайыл,
Аурууну хорлаб, къобханды ёрге.
Ол, «Мен къарт болдум» деб къалмайын,
Эс бёледи дуняда ишлеге.

Люаза джилекле ашатды да манга,
Гоначхыр ёзенни кёрюзтдю кёзге.
Палах келмесин аны халал джанына, —
Аны джаны ушайды чууакъ кёкге.

Келин келгенди элибизге бюгюн,
Бек уллу байрам боллукъду тийреде.
Байрам кибик, сейир болсун суймеклик,
Бюгюн той этилген юйюнгю тёрюнде.

Джашчыкъ ашыгъыб чабдырады атны,
Сюйюмчюге баргъанча къууаныб.
Бузладан ургъан аязчыкъ джетеди аны,
Баргъанчады ол да насыбха батыб.

Тамчыла да джылтырайдыла хансда,
Эшта, битерикди бир уллу битим.
Халкъ да бюсюреу этерикди джылгъа, —
Къууанчдан толуду джюрегим.

Джерим кюнден-кюннге джашнайды ариу,
Кёгюрчюнле джашайдыла бизни элде.
Ала да сынамазла энди ачуу.
Мен джашайма Къасбот туугъан джерде!

* * *

Марал джангур себелейди,
Хансла къууана болурла.
Тауланы джангур бийлегенди,
Таула уа таулай къалырла.
Алай ётерле ёмюрле:
Марал джангурла джауарла,
Джанкъылыч да, кюн да тийгенде,
Игиле тууарла ол кюнде!
Ариу кёзлеринг, ауазынг
Къачха да ушаб къалырла.
Экибиз сюйюучю джырланы
Бизсиз башхала джырларла.
Алай ётерле ёмюрле:
Марал джангурла джауарла.
Сахараны къум тюзлеринде,
Доммайдача, хансла чагъарла.

Алай ётерге ёмюрле:
Марал жангурла джауарла.
Джангур а асыуду джерге...
Арыгъан ёгюзле солурла.
Алай ётерле ёмюрле:
Марал жангурла джауарла,
Джанкъылыч да, кюн да тийгенде
Тауда маралла къозларла,
Игиле тууарла хар кюнде!

* * *

Физулини окъуйду джаш къызчыкъ,
Къанатлыла эс бёлгендиле анга.
Шокклада окъла къалдыла сууб, —
Кийикле рахат чыгъарла тангнга.
Назмуланы окъуйду джаш къызчыкъ,
Терекледе — кюнню джылыуу.
Отелло, ёлтюренине сокъураныб,
Кесин ёлтюреди. Олду джазыуу.
Назмуланы окъуйду джаш къызчыкъ.
— Джан кычырыгъымы тыялмаз, —
Дейди Физули. — Дунияда артыкълыкъ
Кертиликни байрагъы болалмаз!
Назмуланы окъуйду джаш къызчыкъ,
Мурдаргъа джашау джокъду джерде...
Тишируу, сабийни къойнуна кысыб,
Тынглайды поэтни джюрегине.
Назмуланы окъуйду джаш къызчыкъ,
Къанатлыла къууанырча анга,
Шокклада окъла къалырча сууб,
Кийикле рахат чыгъарча тангнга,
Физулини окъуйду джаш къызчыкъ!

Сейирди сабийни джюрюую, бек сейирди,
Танг джарыкъгъа баш ачхан гюл кибик.

Мени джюрегим — сени юйюнгдю,
Джарыкъды джюрегим, бек джарыкъды,
Кесинг джашагъан кибик джюрегимде.

Бютеу насыбымы бергенме санга,
Джарсыу кёрюнмегенча ёмюрюмде.

Ариулугъунг джырларымда джашарыкъды,
Кёрген ашхылыгъым да сениди...

Аджалымы уа кесиме къояма,
Джюрегим а сени ачыусуз юйюнгдю!

БУСАКЪ

Тамыры кетиб мелхум джерге,
Кюн юсюн сылай башдан-аякъ,
Чачылыб бутакълары кенгнге,
Кенг тюзде ёседи джаш бусакъ.

Кюн юсюн сылай да кюн сайын,
Табыла джерден суу кереги,
Аязчыкъ тарай бурма башын,
Джаб-джашил джашнады чепкени.

Да, алай болса да джашауу
Къайгыда ётеди таймаздан,
Чырт сорушмайд аз да сарнауу —
«Бир затха» асыры талпыгъандан.

Ашыгъады джетерге кёкге,
Кёрюрге тегерекни узакъ,
Ашыгъад ол «кёрмеген бирге» —
Тынчлыкъсыз ёседи джаш бусакъ.

АЛЫСЫН

Чалыныб кетген джерде
Ёседи алысын,
Джылыусуз, мухтуз кюннге
Соза назик башын.

Аз да ургъаны болса,
Къачхы кырау аны —
Бурулады саламгъа,
Къачыб къаны-джаны.

Не уллу ёссе да, ол
Болалмайды бичен:
Чалынсын ма сырт эм къол —
Чыкъмаз толу гебен:

Ма алайд да — джашлыкъда
Керекди чагъаргъа —
Заман ётюб кёзню артха
Мыдах къаратмазгъа.

НАЗ

Къая башы тик джитиде
Бир наз герек ёседи,
Хар кечеде эм хар кюнде
Ол кёб джунчуу кёреди:

Къая кысады тамырын,
Джерге терен бошламай,
Бюгеди джел да бутагъын,
Арыб-талыб тохтамай.

Кёк кюкюреб джылы кюнде,
Джангур уруб ётеди,
Сууукъ эмиб кыш кёзюуде,
Къар юсюне тюшеди...

Алай болса да хар къуру
Анга кюн нюр тёгеди —

Тола бара да умугу,
Назчыкъ таукел ёседи.

КЪАЙЫН

Сууукъгъа, иссиге тёзе,
Бегите да хар затын,
Бир тикни тик юсюнде
Ёсген эди къайын.

Бир кере джангур кюнде,
Элия аямайын,
Башындан уруб, кюлге
Бурулуб къалды къайын...

Тас болса да ол къайын,
Дюккючю къалыб джерде,
Бир чыбыкъ андан башын
Тебреди тартыб ёрге.

Энди ол ёсюб уллу,
Бегитеди хар затын —
Тюб болмазча тукъуму —
Тюбюнден ёсе къайын.

ИНГИР

Кёкде джаналла джулдузла
Бири бата, бири тууа,
Баралла сюзюле суула,
Къалтырайды шош хауа.

Терек джыйын къагъады баш,
Аяз урса келиб кенгден,

Биченликде хансла джанбаш
Джаталла кюч тилей джерден.

Солуйду джер да акъыртын
Сау Аламгъа эсин бёлюб,
Кюн джарытыб бирси джанын,
Болгъан нюрюн ары тёгюб.

Эртден атса, Джер айлана,
Кече болгъан джаны джерни
Батыб кюнню джарыгъына,
Ёсюмюне атар эсин.

АТАМЫ ЫЗЛАРЫ

Атамы ызлары к'алгъандыла сенде,
Кёралмасам да кесин бююнлюкде.
Шоркъалы ёзен, джаным, Азгегим!
Болгъанма к'онакъ мен да бешикде.
Келиб киргенлей, кёрюндюнг кёзге:
Къучагъынгы ачыб, тургъанча меннге.
Туугъан джашынгма, туююлме ёге —
Джашлыкъ саламны келтирдим сеннге.
Къайдады атам, к'ошда болурму?!
Атынгы айтыб кычырад джюрек;
Джууаб эшитмей, мурат толурму, —
Тауладан таууш чыкъды гюрюлдеб.
...Озгъандыла джылла, саркыгъандыла суула,
Джарыкъ джырлайса, ма бююн, Азгек!
Туралла к'ошла, хуна буруула,
Алай а джокъду атам а, Азгек!
Узун нзратла к'ашха к'аяла,
Кёзню джибитмей, айтчыгъыз хапар.
Эй, эски к'ошла, джагъада ташла,
Атамы юсюнден айтчыгъыз хапар!
...Къартла айтыудан, сенде джайлыкъгъа,
Чалкычы джыйын чыгъыб тургъанды,
Къачда — чалкыда, алчы джыйында,
Оюнчу, чамчы атам болгъанды.
Къолташ атыудан, эм тутушда да
Джыйында атам онглу болгъанды.
Кенгджауорунлу, сырты тиймейин,

Джыйында аты чыгыб турганды...
Сейир эди иши, чырайлы киши,
Тюзлюкню дайым джакълагъанды.
Тыйыншлы кёрюб, атамы джыйын,
Акъсакъаллыкъгъа сайлагъанды...
Сюйуб тауланы, кютуб малланы,
Джашауун таулада ашыргъанды.
Джашаугъа буруш, башланыб уруш,
Атамы тауладан айыргъанды...
Ачы уруш! Сенсе, ачы уруш —
Атамы танытмагъан тюрсююн.
Кёзлеге — суу, джюрекге — джарсыу,
Бергенсе халкъгъа, анама да ол кюн!
Ах, ана джыламукъла, джыламукъла!
Кёзледен тамчы-тамчы тюшгенсиз.
Ата джуртум, халкъым, атам, анам,
Барынг да бюгюн эсге тюшгенсиз.
Къанлы урушну джетиб зараны,
Бутсуз, къолсузла, санаусуз джюзле.
Уруш азабын чекген сабийле —
Бюгюн ёксюзле азмылла бизде?!
Азмылла бизде башсыз къатынла
Эрсиз да болгъан, джашсыз да болгъан?
Азмылла бизде джангы келинле,
Ай да джашамай, тул болуб къалгъан?
...Къара кийиниб турурла таула,
Чыкъмаса ай да, кюн да орнундан.
Насыблы сабийле... атасы саула,
Байрам этелле тутуб къолундан...
Къайда бастырылыб къалгъанса, атам,
Джамагъат элдеми, огъесе тюзде?!
Бюгюн а мени джокъ эди хатам,
Сенден хапарсыз болгъандан ёзге.

Къабырынгы башы бузлабмы турад? —
Тылпыуум джетиб, эрлай эритир.
Огъесе кюнмю чомарт джарытад,
Ким айтыб аны меннге билдирир..
Джуртунга чабхан къанлы джаулагъа
Сен автоматны таукел бургъанса.
Джюрегинг элек болуб къалгъынчы,
Джауланы аллын тыйыб тургъанса.
Тау джитилеге тюшген акъ къарла,
Кюн тийсе, эриб кетелле.
Джюрекге тюшген ачы бушуула
Къызыу отда да эрирча тюлле.
Сени сыйынг бла ант да этеме
Тюзлюкню сенича джакъларгъа,
Ма сени кибиб Ата джуртуму
Джюрек къаным бла сакъларгъа!
Атамы ызлары!.. Тартасыз мени,
Азгек ёзенни ёрге-энишге,
Сюеме сизни атамча мен да —
Ата тюрсюн да тюшеди эсге.
Озгъандыла джылла, саркъгъандыла суула.
Джарыкъ джырлайса, джюрегим, Азгек,
Джашнайла таула, джырлай булбулла,
Алай а джокъду атам а, Азгек!..

КАБУС НАМЕНИ ОКЪУИ

Бир кѳызгѳанч джан
джашагѳанды дунияда:
мюлк джыйгѳанды,
кѳургѳанды байлыкѳ.
Инджилгенни сюймегенди таныргѳа,
онгсуздан да джанлагѳанды кери.
«Тилесе уа
менден бир джукѳ», —
деб ол кеси аллына,
джанлагѳанды
бир кѳауумладан.
Заман этди адетин:
кѳарт бюгюлдю,
кѳэзлери кѳараучу
болдула джерге,
джанлаялмады джарлыдан;
ышаралмайды байгѳа.
Бир кюн джатды да
кѳарт тѳшегине,
туралмай кѳалды ѳрге.
Джатады кѳарт,
джатады сууукѳ рысхы.
«Суу!» — дейди кѳарт, —

тынгылайды рысхы,
«Суу!» — дейди къарт, —
эштмейди рысхы.

«Ёлеме, эштемисиз!?» —
Джукъ айтмайды рысхы.
«Адамла, ёлеме!» —
Ачылды сууукъ эшик

«Мен ёлеме,
салсагъыз кебиннге,
ачыкъ кьоюгъуз
джалан кьолуму,

Ол къарасын халкъгъа —
къызгъанч кьолну
кёрсюн джамагъат», —
деди да, ол
джумду кёзлерин.

Къартны
джалан билеги,
кебинден
чыгъыб тышына,
къарайды джерге.

Къалтыраб
джыйгъан рысхысын,
дунияда кьоюб,
кетиб барады,
джаб-джалан болуб.

Джалан кьол
барады дуниядан кегиб,
кетиб барады,
биринчи кере
ачылыб аязы.

Къач келиб заманында,
джашилликни
кѣмдю джерге.
Къышны джели
толтурду чунгурланы.
Ол улуду
Сары чегетде,
къалмасын деб
терекде джукъ.
Мийик терекде уа
бир чапракъ
джашилле къалыб,
турады чайкъала.
«Тюш джерге,
алайда къоймам сени!» —
былай айтыб,
джел тартады ичин.
Сарнайды,
улуйду,
тебеди.
Уллу терекни
джаш бутакълары
ийиледиле джерге.
Сарнады,
улуду,
ол нечик тебди,
чапракъчыкълары уа
тюшюралмады джерге.
Саргъалды,
кебди,
иннетине уа болду тюз.

Джаз келди,
джашиллик да келди.
«Заман джетди», — деб,
акъырын уча,
чапракъчыкъ тюшдю джерге.

ЛЕНИННИ ОНОУУ

Джарлы халкъны
джюрегини
къан тамыры,
къанлы бийни
ёмюрюню
тар къабыры

Болду Ленин
атабызны
тюз оноуу,
мийикликге,
залимликге
къурч бугъоуу.

Джарыкълыкъны,
джангылыкъны
чакъгъан гюлю.
Эскиликни,
артыкълыкъны
къуугъан джели.

Кюнню — кюню,
кечебизни
толгъан айы,
хар джарлыны
бёгек дини,
чыкъгъан джайы.

Къралыбызны,
элибизни
чууакъ кёгю.
Кёгюбюзню,
джерибизни
къая чеги.

Ол джашайды —
джашарыкъды
ёмюрлеге.
Насыб тёге,
хурмет бере,
ма джер юсюне!

ЧАЛКЪЫ ЧАЛА

Ойна, джюрек, сен таукел,
Къайна, кючюм, санымда.
Керил, чалкъы, зынг деб кел,
Дюрю эте джанымда.

Башха баргъан джюлгюшча,
Биченликни ариу чал.
Чарсда озгъан дюлдюрча,
Ауузунг бла махтау ал.

Джаныу эте, эм таблай,
Бел къатдырыб чалырма.
Бешкъарышым, хорламгъа,
Сени ызынгдан барырма!

ТЮЗЮН АЙТСАМ

Чабакъ сууну сюеди,
Кийик — къаяны.
Чыпчыкъ кёкню сюеди,
Ёпке — хауаны.

Къой тарлауну сюеди,
Эчки — чырпыны,
Чалкъы дюрю этеди,
Сенек — дырынны.

Кирпик кёзню сюеди,
Кёз а — къарасын.
Битим джерни сюеди,
Ана — баласын.

Джан джашауну сюеди,
Джашау — ёмюрню.
Джюрек джырны сюеди,
Мен а — сени!

ЁКСЮЗ КЪЫЗЧЫКЪ

Тыкъ этилиб эринлеринг, ышармай,
Дугъум кёзле къарайдыла сууланыб.
Джюрегинги жарсыгъанын джашыра,
Тенг къызлагъа къарайса сен сукъланыб.

Келгендиле бирге окъугъан къызлагъа
Аталары, саугъала алыб, узакъдан,
Сен кёrese бусагъатда анангы
Кёлеккесин, эки къолун узатхан.

Къарамларында келген къонакъланы
Ётгюр кёзлерин кёргенча болуб атангы,
Эте тургъан ишинги да къоюб,
Биргелерине олтуруб тураса аланы.

Тенг къызларынгы ичинде болсанг,
Джюрегингде сагъышланы унутаса.
Ала чачылыб, джангызлай къалсанг,
Тюбсюз сагъышлагъа батыласа...

Сенден тилейме, къыйналма, джаным,
Джангызлыкъ джокъду бизни къралда.
Сени бла бирге урады къаным,
Шохлукъ, шоркъача, къайнайды анда.

Бюгюнлю къараб сени кёзюнге,
Джюрек халынгы ангылаб турдум;
Къыйналма, джаным, бизде ёксюзге
Ата да, ана да болады Джуртум.

СЕНИ ДЖЫЛЫУУНГ

Къышны хыны сууукъ кюнюн джылытыб,
Сен кирген энг джашауума сормайын.
Тубан кече джюрегими джарытыб,
Тура эдинг, аджашыргъа къоймайын.

Кёзлеринги сейир, джылы къарамы,
Ма бюгюн да санларымы эритед.
Алай а джокъ мени этер мадарым —
Сени энди башха адам терилтгенд.

Къонармы энди меннге быллай суюмеклик?..
Джюрек мени тюз болумгъа элтмеди;
Ангылайма — бары мендеди терслик:
Заманында таукеллигим джетмеди...

АЛГЪЫШ МАРШ

Мен, сен, ол —
Барыбыз да — биз.
Тау, тюз, джол —
Эркин джерибиз.
Джер, суу, кёк
Кенгдиле бизге;
Кёб нюр тёк,
Кюн, Джерибизге!
Тарс! тарх! таркъ! —
Неди бу таууш? —
Вьетнам халкъ
Кёб этди уруш...
От къусмаз
Сирияда кёк;
Джау турмаз
Ол джерледе кёб.
Къол, къол, къол,
Халкъ, халкъгъа узат:
Деу бол, бол.
Бол тири, азат!
Кюч — къудрет,
Урунуу, сен бер! —
От, кет, кет! —
Огъурлуду Джер!
Мен, сен, ол —

Ма къраллабыз биз;
Тюз кенг джол
Бирди: коммунизм.
Джер, сакъ бол;
Джут къанлы джауну,
Кимди ол —
Тюртерик тауну?
Уланы
Къарт капиталны...
Ур аны, Заман, ур аны
Пелахха
Джау кълса — кърюр:
Ха-ха-ха, —
Деб заман кюлюр.
Кюн, сау кел!
Ал салам джерден.
Биз таукел
Тирилдик бирден!
Кюнюбюз:
«Кър, — деди, — кърлюк!»
Бюгюн биз
Тамбланы кърдюк.
Мен, сен, ол —
Адамлабыз биз.
Эм тюз джол
Буду: ленинизм.
Барайыкъ,
Бу джолну сакълай;
Болайыкъ
Къууанчлы халкъла.
Джюзюшер
Джыл бизге болсун —
Джер,

Джер,
Джер
Джашаудан толсун!

ХА-ХА-ХА...

Шышаны башын тешдик,
Аякъ юсюнде ичдик.
Хасан,
Мазан,
Сюлемен,
Мен!

«Волгагъа» таукел миндик,
Орайда бла тебретдик.
Алгъа,
Алгъа,
Алыргъа! —
Ха!!!

Насыбны тенгибизге
Излей, кирдик тенгизге
Базыб;
Басыб
Биз джетдик:
— Ти-и-ик!..

Элгенеди къаракъаш —
Гузаба тюшдюк хар джаш:
Хасан,
Мазан,
Сюлемен,
Мен.

Зор бла кызыны миндирдик,
Орайдасыз тебретик.

«Алгъа...

Алгъа!.. —

Деб артха —

Ха!!...

«Ким эди сюйреген?» —

Джамагъат сорду менден...

«Хасан,..

Мазан,..

Сюлемен...

Мен».

Джамагъат берди налат —

Ма кюледи джамагъат:

Ха-ха!

Ха-ха!

Ха-ха-ха!!!

Ха!

Энди къарайбыз бирден

Тертюбюз да тюремден:

Хасан,

Мазан,

Сюлемен,

Мен...

ΧΑΠΑΡΛΑ

ШОНАЙ БЛА ДАНАЙ

1

Уллу Ата джурт къазауат башланган сагъатда Шонай бла Данай биринчи классха барыргъа хазырлана эдиле. Экиниси юйлери да джолну эки джанында, бир-бири туурасындан аз тайышыб салынган эдиле. Акъ букъу басхан ташлы джолну юсю бла беш кере чынгаса, Данай доб деб тюшюучен эди Шонайланы арбазгъа. Шонай да, аны сакълаб тургъанча, шыб деб чыгъар эди аллына.

— Мен эртденли кылымы, кърмагъымы джарашдырдым, бачхада къртла къаздым, суу джагъасында шишачыкъ бла бир джюзаякъ да джыйдым, сен къайда кълалдынг? — дей эди Шонай.

— Мен а садакъ ишлеб кюрешгенме. Атыб кърдюм да, кѣкню къралдысына ташайыб кетди, — дер эди Данай, неда башха тирилиги бла махтаныр эди.

Андан сора арбаздан чыгъыб кетселе, джашчыкъла тюшге дери суу ызында кълалучан эдиле. Кертиди, эшек бла отуннга барыргъа бирине буйрукъ болса, экинчиси да анга кьошула эди. Чегетге сингселе уа, бютюн да зауукъ эте эдиле: эшекни чыгъанакъгъа бошлаб, кър-гъакъ отунла джыяр мурат бла шындыкга сингиб кетиб, кѣгетлеге кълалыб кълалучан эдиле. Бири айюню ызларын, бири кьоянны тюклерин табыб, кьонгурау таууш бла кычырыучан эдиле бир-бирине. Эригиб,

арыб, бир заманда кёкге къарасала, — кюн батаргъа джууукълашыб тура. Хайда чабар эдиле отун джыяргъа. Къараб-къарагъынчы эшек джюгю къургъакъ отун ташыб, гырнайны юсюне къалай эдиле да, ашыгъыш тебрей эдиле элге. Къайда къалыб кетдигиз, джашны джумушха ий да, ызындан кесинг бар» дегенлей, сизни излерге тебреген эдик деб, юйдегиле чамланыучан эдиле.

Шонай бла Данай кирмеген къая тешик, теренлигин ала ёлчелемеген суу айланма, туюуб, джан-джанын ала чакъдырмагъан чауул таш болмаз эди ол тегерекде. Чегет джолла, агъач ийиучю чегет сызгъала, биченликде борсукъ тешикле — къайсы бирин тинтмей эдиле бу эки тенгчик! Была билген ташала бла тыгъырыкъланы кёбле танымай эдиле. Чабакъны аслам джерине, кёгетни къалынына уста болуб, экиси джашыртын барыучан эдиле. Шиякыланы къазаргъа, кече къарангыда ары-берини сымарларгъа да къоркъмай эдиле тенгле. Джангыз бир базмагъанлары—кече къабырлагъа барыу. Аны да бир сынаргъа разы эдиле.

Тийре сабийле бла кечегиде къазауат оюн ойнагъан сагъатда бу экиси кирген чынгыллагъа къоркъа эдиле барыргъа къалгъанла. Кимни табса да, быланы табаргъа келмей эди кишини кьолундан.

Бир джолда уа «Къалмукъланы биченликде алмасты джашайды» деген хапар чыкъды. «Кече ай джарыкъда, уф-уф деб, ийилиб, неле эсе да эте айланнганын ма бу кёзлерим бла къалай кёрдюм эсе, ауруу-талау алай кёрмей къалсынла, мен къоркъгъанла» деб, Тауджанны хапар айтханын Шонай бла Данай да эшген эдиле.

Ичлеринден бираз къоркъсала да, «кече биченликде агъара туруучу алмастыны» кёзлери бла кёрюрге ант

этдиле джашчыкъла. Уллула да базмай эдиле алай этерге.

Оноулашдыла: кечени арасы сюремде Данай, юйден акъыртын чыгъыб, Шонайны терезесин къагъады, ызы бла чалдышха бугъады. Шонай а джукъламай тур-лукъду, чыгъаргъа хазырланыб.

Айтханларыча этдиле. Шонай терк огъуна чыгъыб къалды, итлери да сагъаймады. Экиси, эки таякъ алыб, рогаткаларын боюнларына тагъыб, Къалмукълары таба тебретиле. Джалан аякъдыла, джолда шыкыртсыз барыр ючюн, итлени къозгъамай.

Ай дуппур башындан джангы къарагъанды. Узун кёлеккеле джатадыла джерде, бирери бирер къуджур затха ушай, эсинги ала.

Къалмукъланы биченликге джетерге джашчыкъла энишге ийилдиле, керти тахсачылача, хансха джатыб сюркелдиле. Биченлик ариу кёрюнеди, къол аяздача. Ичинде эки уллу таш къаралгъандан башха джукъ эс-лемейдиле. Шоркъа суучукъ зангырдайды, Къобанны джелча шууулдагъанындан ачыкъ айырыла.

Толу сагъатны сакълагъандан сора, туруб, сынчы-ла хунаны тегерегине айландыла. Джукъ да джокъ... Танг атаргъа уа кёб къалмагъанды. Тийреде тауукъ-ла, бир-бирине эришгенча, къычыра тебрегендиле. Шо-най бла Данай юйлерине къайтыргъа ашыкъдыла. Ол джаныуарны кёргюнчю, хар кече сайын былай гёзет эте турургъа оноулашыб чачылдыла.

Экинчи кече джашчыкъла кечикмей бардыла бичен-ликге, джассы артында. Бу джол итле уллу хахай да ачдыла, алай а джашчыкъланы танымагъан джокъ эди да, къаугъа терк джукъланды...

Ай чыкъмаса да, джулдузла джарыта эдиле ёзенни. Джашчыкъланы кёзлери юреннген эди къарангыгъа.

— Эй, тохта!—деди Шонай, шыбырдаб. — Не зат эсе да бизни таба келе турады...

— Ы-хы, мен да кёрдюм, — деди нёгери.

— Кел къачайыкъ.

— Сюрюб джетерикди... Андан эсе бугъайыкъ...

Бираз артха туракълаб, джашчыкъла хуна ташланы къатларына кысылдыла. Келген а джерни дюнгордет, къатлары бла озуб кетди. Аякъ тауушу узайгъанлай, сынчыла аны ызындан къарадыла. Къаралды суучукъну къатында тохтады, юсюнден тонун атды да, чыммакъ болду, суугъа ийилди.

— Эй, Данай, адамды да!.. — деди Шонай.

— Къайдан билесе, алмасты эсе уа? Алмасты адамгъа ушайды дейдиле, — Данай къоркъгъанын джашырмады.

— Алмастыны узун чачы болады, муну уа джожъду!

— Бар эсе къайдан билесе?

— Майна, кёрюнеди да! Кел, арлакъ барайыкъ...

Джашчыкъла джууукъ бардыла, сюркелиб, шыкыртсыз.

Тобаста: агъаргъан алмасты да тюл, зат да тюл — Къалмукъну тамада джашы Добай!..

— Ма бу болур дунияны къоркъутхан,—деди Шонай.

— Кел алындырайыкъ! Сен хырылда, мен мурулдайым... Сора, ташны тёнгеретирбиз. Сюрсе — къачыб къутулурбуз.

Келишдиле. Къуджур тауушланы эштгенлей, Добай илгениб къарады тёрт джанына, сора, чыпал-чулуп этиб, юй таба атылды. Джашчыкъла алайда тонун табдыла, къазыкъгъа илиндириб, кеслери да джол таба къачдыла. Къалмукъланы юйде дауурла чыкъдыла, сагъайдыла итле. Кимле эсе да, чыракъ джандырыб, арбазгъа къарадыла, биченлик таба киши да бармады.

Экинчи кюнюнде биченликге айю келгенди деген хапар джайылды, алмастыны эслеген а болмады. Айю ашаб кетмеген эсе... Добайны тону къязыкъгъа тагъылыб тургъанын кѣрген къатын Ханымсат да бир тюрюлю хапар чыгъарды. Къысхача айтыргъа, не болгъанын джашчыкъладан ѳзге киши ангыламады. «Алмастыны юсюне айю да къошулду эсе, энди алайгъа барыудан хайыр джокъду» дей эдиле адамла.

II

Къазауат башланды деген кюн Шонай бла Данай элни огъары джанында айланмада «суу анасын» излеб кюреше эдиле. Мазаллы ташны къатында кѣмеуялге экиси эки джанындан секириб, тубюне чѣгюб, чокъуракъ сууда кѣзлерин ачыб къарай эдиле, бир-бирин табыб чыгъа эдиле. Сабийлени сермеучю «суу анасын» бир да-бир да кѣрмей эдиле. Эринлери-бурунлары мор болуб, юлерине къайтханларында, «къазауат башланнганды» деген сѣзле чалышдыла къулакъларына. Ол затха асыры эс бѣллюк болмаз эдиле, адамланы къайгъылы бетлерин кѣрмеселе. Дагъыда терен сезалмадыла, бу хапарла да «алмасты» бла «суу анасыны» сырларыча болурла деб къойдула. Алай а экинчи кюнюнде Шонай бла Данайны аталарына повесткала келдиле. Бир джыйын адамы арасында ала да кетиб тебрегенлерин кѣргенлей, джашчыкъла симсиредиле, алгъынча уялмай, кѣллери такъыр бола, аталарын къучакъладыла.

— Сиз иги тенгчиклесиз, бир-биригизни суююгюз, юйде да хайт деб туругъуз, — деди экисине Данайны атасы Хасан. — Ма кѣресиз, биз джауну букъусун къагъаргъа барабыз, мында сиз къаласыз бизни орнубузгъа. Къоркъмагъыз, биз эрлай къайтыб келликбиз...

Ала кетдиле. Дагъыда, дагъыда кетдиле джашла аскерге. Солуу кюн сайын талалада джыйылыб, той-оюн къураб, тутушуб кюрешиучю джигитле, ингир сайын къолташ атыучу эришле — бары да кетдиле тийреден. Къуу-шуу орамла бла мыдах арбазлада къартла, тиши-рыула, сабийле къалдыла. Не эсе да бир табсыз болум-ну сезген итле, кёблени ишекли эте, кече бла улуучан эдиле. Алкын кыйынлыкъ кесин кёргюзмегенликге, аны келлик къоркъуу халкыны бетинден нюрюн ала эди.

Кёб турмай, къазауатны шыбла тауушу кюн батхандан эштиле башлады: джаралыла келген хапарла, ёлгенлени юйдегилерине билдириу къагъытла.

Джашчыкъла биринчи классны бошагъан джылны джайында Хасанны ёлген къагъыты келди, Шонайны атасы Асланбек да Баку джанында госпиталда джатханын джаза эди. Къоркъуу бла кыйынлыкыны къара булуту басхан эди ёзенни — шуулдауукъ, кьобуз согъуучу тау ёзенни.

Сакъал-мыйыкъ чыкъмаса да, Шонай бла Данай къартгуна джашчыкъла эдиле. Кимге къалай кёрюне эдиле эсе да, кеслери кеслерине акъыл токъмакъладан башха кёрюнмей эдиле. Джангыз кемликлери — къаяны бери аудурургъа къарыулары джетмегени.

Аскерчиле талада кьоюб кетген къол ташланы кёлтюруб кёребиз деселе, солуулары тыйылыб, бетлерине къан ура эди. «Быланы алай тынч атыучу джашла джауну ичегисин бек терк юзерикдиле, — деген акъыл келе эди башларына. — Сора джау хаман бизни джерге кириб нек келеди да?!»

Арт кёзюуде Шонай бла Данай суйген оюнларын кьойгъандыла, алмастыла бла джинлени къайгъысы да кетгенди башларындан. Энди -- отун-суу ташы, юй

джумушха джара, окъугъан да эт. Добайны тону да унутулгъанды. Добай кеси да аскерге кетгенли хапар-сызды.

III

Бир кече ёзенни башында самолёт таууш чыкъды. Огъурсуз таууш. Бёрю улугъаннга ушай эди. Бизники тюлдю да тюлдю... Данай, юй башына минди эсе да, джулдузла тизилген къатапа кёкде джукъ эслеялмады. Таууш бла ышан этиб къарай келгенинде, джулдузла-ны джабылыб-ачылыб баргъанларындан таныды самолётну ауангысын.

Эллени андан джашырыргъа излегенча, ёзенни тюз белине дери тубан чарс уюбду, элде чыракъ джаннган джокъду (эртде буйрукъ болгъанды кече бир джилтин чыгъармазгъа). «Бу джауну самолётуду... Алай а ант-сыз болгъа эди, ол мийикден къараб, быллай терен ёзен-де таб уллу сууну да кёрмесе» деген акъыл келди Да-найгъа

Бир кесекден самолётдан не эсе да чыкъырдады. Джаннган джилтинле, бир джерчикден чыгъыб, учхан джулдузлача, сёдегей-сёдегей чабышдыла, бир-бирин джеталмай, джерге-джерге батылдыла. Олсагъатдан тө-герек дюнгордеди, тыкъырдады, къаяла-таула зынгыр-дадыла, ит юрген, мал ёкюрген тауушладан толду эл.

Бутлары къалтыраб, Данай къачар къайгъыгъа кир-ди, алай болгъанлыкъгъа дагъыда сейирге къарары ке-либ тохтады.

Самолёт башха ёзеннге бурулду. Чыкъырдата-джан-дыра, узайыб кетди да, бир заманда, боу-у-у деб кюч-лю таууш этди, джерни тебренирди, «Бомба атылгъан былай болур», деди Данай ичинден.

Юйдегиле Данайны излеб чабышдыла, бери тюш, чегетге къачабыз, деб ашыкъдырдыла. Джашчыкъ тю-

шерик тюл эди, самолётну ызына къайтыб келгенин кёр-месе: нени эсе да джандырыб, тийрени кюндюзча джарытыб, къутургъан таууш эте эди ол.

Юй башындан секириб, Данай бачхагъа тюшдю, юйдегиле бла бирге къачыб, гардош уругъа кирди. Ала ары бугъаргъа джаннган от башлары бла чачылды, тегереклерин къызыл окъла дюнгюрдетдиле. Талай бомба атды элге фашист, андан сора уа, улуй-улуй, таула таба учуб кетди.

Аны тауушу тохтагъанында, хар ким эшикке чыкъды. Элде талай юй джау чыракъча джана эди, оюлуб, тю-тюнлей тургъанла да бар эдиле. Талай адамны, къадар малны ёлгенлерин айта эдиле. Танг-аласына дери кю-решдиле ёртенни джукълатыргъа. Ол кече билдиле ала къазауатны ачылыгъын, джауну къатылыгъын. Джаханым деген бу болур, дедиле. Амма, билмей эдиле ала азабны уллусу артдан келлигин...

IV

— Душман Кавказгъа киргенди, ма ауушлагъа джете-теди, — деген хапарла къызыу-къызыу чыгъа башладыла. Кече да, кюн да уча эдиле фашист самолётла таула таба. Оу-оу-оу деб, ахырат таууш этиб улугъанлары сайын, къарт-джаиш да бугъар джер излсб тебрёй эдиле. Итле, хайыуанла да ангылай эдиле ол тауушланы, ала да кире эдиле кыскыныкга.

Кёб турмай, бизни аскерлерибиз, кърал организацияла бла учреждениеле ашылгъыш кетиб башладыла. Кючюне базгъан ала бла кеге эди. Джер-джерде шын-къартла болуб, къагъытла, документле джана эдиле. Къалыб кетген шоккла, патронла табыла эдиле, аланы хар ким ары-бери ата эди, джашыра эди.

Шонай бла Данай кимден да бек сюе эдиле саууг кьоллу болургъа. Кече бла, кюн бла джыйыб, кёб затны ташыдыла ала таша кёмеуолге, таш тёбелени биринде да басдырдыла кёзлери бек къарагъан сауутну. Бир кюн а, ачы гюрюлдеб, танкала бла автомашинала, мотоциклле элге киргенлеринде, джауну аллына хуна ташладан ёзге джукъ тюбемеди. Итле да кысыдыргъан эдиле бирер тешике.

Джаугъа «хошкелдиге» чегетден партизан окъла джаудула. Атышу кёб бармай тохтады.

Фашистле, хаб-хуб эте, ары-бери чабышдыла, юйледен адамланы сюрюб чыгъардыла, малланы кыстадыла, джыйылыу этиб, «коммунистлени, партизанланы табыб беригиз!» деб джекирдиле, юйледен азык джыйдыла, сыйырдыла. Тутуу, атыу башланды, джер-джерге часовойла сюеб, патрульла айландырыб, хар атламгъа тыйгъыч салдыла. Бир юйге комендатура тюшдю, экинчисинде тюрме къуралды, школгъа солдатла джарашдыла, орамлада, мюйюшледе джол кёргюзтген, эскертиу белгиле салындыла. Айтыргъа, Шонай бла Данай кёрмеген, ангыламагъан джорукъ орналды.

Фронт узакъда болгъанлыкъгъа, элде джашау, орнуна келалмай, талай заманны барды. Юйлеге кириб, ачдан кырылыргъа киши да суймей эди: къартла, тиширыула, сабийле кечинмек этер къайгъылы болдула.

Шонай бла Данай элде эркин джюрюгенлени биридиле. Бу эки зыккылкёлек джашчыкыгъа, дагъыда былачалагъа чакъырылмагъан кьонакъла асыры эс бёлмейдиле. Джашчыкъла энди сыртлары бла ташыйдыла отунну, нек десегиз, немецле аман элеклеге дери сыйыргъандыла — таулада улоу керек болуб. Тоблагъа дери чачыб, бирер затны бирер эшекге, къадыргъа, атха

джюклеб, ауушла таба апырадыла. Къолан кийимли тау аскерлери да, сынджыр салыб тизиледиле ары.

Джашчыкъла тийреде хар нени сынаб айланадыла. Кюндюз, чабакъ тутханча эте барыб, таза сууну тюбюнде батыб тургъан шкокну, гранаты, уллу бычакъны кёрюб, белги салыб кетедиле. Сора кече, шыкъыртысыз келиб, суугъа киредиле, сауут излей. Табханларын ташыйдыла биягъы тёбеге — сауут складларына. Тёёсде ыз танылмазча этедиле хар нени: ташланы башларын тюблерине айландырмазгъа, аякъ ыз, къазылгъан топракъ къоймазгъа кюрешедиле. Ойнай барыб, кюндюз къараб кетедиле кечеги ишлерине — ишек этиллик зат джокъ.

Полиций Астаккуну юйю алайгъа гуурады да, андан къоркъадыла: джукъ сезгенлей, мараб туруб, тутарыкъды джашчыкъланы. Аны къатыны Шабадихан бютюндә осал адамды: сёзчюдю, къайгъылы созмады, адамы сатаргъа артына барлыкъ голдю. Тийре джашчыкъладан да сакъ болургъа керекди, ким биледи, сездириб къоймасынла.

Бир арбазда эски мина табылгъанды, бир джерде гранат атылыб, джашчыкъны къолун юзгенди дегенча хапарла чыгъадыла. Фашистле уз, ызчы итле алыб, джол усталаны алларына сюрюб, ташда-тауда айланыб келедиле. Аны бла къалмай, элде да тинтедиле хар нени. Сауут табсала, къыйнайддыла адамланы.

Бир джолда партизанла къакъыгъан талай солдатны ёлюклерин алыб келдиле, элни тюз арасында талада къабырла къазыб, кёкге шокла атыб, басдырдыла. Қабыр къалакъланы юслерине неле эсе да джазыб, темир каскаланы кийдирдиле. Ала тутуб келген талай партизанни уа джар тюбюнде ёлтюргенлерин айта эдиле.

Чыран бузланы джалаб саркыгъан суукъ аяз, Къобанны шоркъаларына эришгенча, джылы ёзенлеге къуюлады. Хапар айтады ол бузмыйыкъ къышны юсюнден. Къар джаугъанды башлагъа, чегетлени кыйырлары бла уста чек салыб. Аны акъ фронту тебенден тебенге тюше келеди.

Кече кырау урады бачхаланы, хар чёб бир терек болуб чыгъады. Буз кырыкълагъа джыйылгъан суула бютюн да кескин шоркъулдайдыла. Элни джашчыкълары бузда хойнух айландырыб кюрешмейдиле энди алгъынча, нек десенг, къоркъадыла ала юден кенгнге джайылыргъа, аналары да иймейдиле.

Къайда эсе да Туапсе джанында баргъан урушну дюнгордеген тауушу бери да келеди. Бузлагъан таула, кыйл къобузну чыбыкъларыча титиреб, эштиредиле узакъда «катышаланы» чамланганларын, бомбаланы, снарядланы атылгъанларын. Аякъ тюбюнде джер къалтыраб турады.

Кюн сайын элни юсю бла санитар машинала, арбала озадыла. Ауушлада тууралгъан неда бузлагъан немец солдатланы ызларына ташыйдыла ала. Кёб болмай, джалкъаларын къайырыб, таула таба тири-тири силкиниб кетген джау солдатла энди мыдах къайтадыла ызларына. Джырлагъан кёй эсенг, сёлешген да эталмайдыла.

— Я аллах, барынг да быланы халысын тартыгъыз! — дейдиле къарт къатынла, башлары-аякълары байланган, чилле къуртлагъа ушагъан солдатланы кёргенлери сайын.

Ала уа озадыла ары бла бери, чепкен сокыгъанча. Юзюлмейди артлары.

— Была саламдан-чѣбден да кѣб тюл эселе, кѣалай бир бошалмайдыла!—дейдиле биягъы аммала. — Къуру биз кѣруб кѣырылгъанла боллукъдула бир кѣрал...

Ала уа озадыла. Тауладан ѳатмай кюрешигенлерин биледиле элчиле.

— Бузладанмы кѣоркѣадыла, огъесе бизникиле ау ушлагъа кирит салыбмы кѣойгъандыла? — дейдиле кѣартла.

— Да ѳнге уа! Аланы кѣасапха союб тургъанла бузламы боллукъдула? — деген джууаб эштиледи бир джанындан да.

— А кѣыз, партизанла да кѣб хата этедиле деб эшгдим, джарлыла, сау аскерни аллын кѣалай тыяладыла эке?

— Джерни таблыгъы себеб болады. Хар таш, хар терек сени джанынгда эсе, бу тилкѣаула кѣырылмай не этсинле! Майна, эл тѣгерегинде ненча шок атылады кюн сайын...

Кертиси да, дауурла тохтамайдыла. Тар ѳзенде атылгъан шокну тауушу, кѣаяланы сыбыртхы бла ургъанча эте, узакъгъа барады.

Партизанла джолланы кесген, джарланы ойгъан бла кѣалмайдыла. Элге туура бетджанладан атадыла, орамда чабышыб айланыган полицайлагъа, фашистлеге тисди окълары. Ачыулу фашистле да, дерт кѣайгарыргъа ашыгъыб, тийрелени ийиредиле, отрядла кѣураб, джол устала табыб, тиклеге, кѣая чынгыллагъа чыгъадыла. Бир-бирде тобла, пулеметла кѣуруб, ишекли джерлерин тютюнлетедиле. Алай болгъанлыкъгъа, партизанла тас болургъа унамайдыла. Экинчи кюн дагъыда атадыла чегетден.

Бир аркъа джюк отунчукъну джыйыб бошагъынчы кеч болуб къалды. Данай, джибге башын кийдириб, къолтукъ тюблери бла къыйырларын тартыб, кёкюрегинде бегитди. Энди ёрге бир туралса...

Тобукъларына тюшалмай, кёб силкинди, ауур этген кёре эдим джюгюн. Шонай табылмады, ансы быллай бир къыйналлыкъ тюл эди: бир-бирин къобарыучан эдиле.

Энди бир силкинсем деген сагъатда тобукъларына тынч тюшуб къалды, ёрге тургъаны — андан да тынч. Тобаста, къалай болду деб къараса, — бир мазаллы адам къатында сюелиб тура. Кёлюне чабыб джыгъыллыкъ болур эди, ол «агъач кишини» терк таныб къоймаса, — эл Советни тамадасы Қыаратай улу Умар эди.

— Қыоркъма, қыоркъма, — деди Умар, — мен айю тюлме, сенича джашчыкъланы ашамайма, болушхан болмаса. Кимни джашыса?

— Османланы Хасанны...

— Атынг а?

— Данай.

— Хы, энди таныдым. Аферим қыарнашчыгъыма. Атанг фронтда джигитлик этгенди... Бек ариу билеме. Қыайда, ма бу ташха салыб турчу джюгюнгю. Бир-эки хапар айт элден. Мен къошда къалыб кетгенме да, энди келе турама...

— Умар, сен партизанса деб эштген эдим, — деди Данай, къошдан келеме дегенине сейирсиниб. — Элдe немецле кёбдюле, табханларын тутуб айланадыла. Мустафаны да алыб кетгендиле...

— Алай дегенинг?

— Ма, Советде қыагъытчы болуб тургъанны...

— Ай медет, алаймыды? Манга уа партизанды деген хапарны бош чыгъаргъандыла...

— Огъай, Умар, сен элге барма, билляхий, тутуб къоярыкъдыла. Сюйсенг, мен сауут да, азыкъ да табайым, таугъа къач да кет, алай тюл эсе, бир аламаг дорбун билеме — анда букъ да тур.

— Къара, къара алтынчыгъыма! Сен атангы сюйгенча сюесе да мени...

— Билляхий, сюеме! Мен партизанланы барын да сюеме...

— Сора сауут дегенинг а неди?

— Шонай бла мен джашырыб турабыз, кишиге айтмай...

— Кимди Шонай?

— Мени тенгим. Аны атасы да аскердеди.

— Ол айтыб къойса уа?

— Огъай, биз экибиз биргебиз. Айтырыкъ тюлбюз.

— Алай эсе, бир сынайым: мени кѣргенинги кишиге айтмазса да, Шонайгъа да?

— Айтмазма!

— Къаллай сауутла джашыр!ъансыз?

— Он шкок, тѣрт автомат, уллу бычакъла, патронла, гранатла...

— Къалайда?

— Аны уа кишиге билдирмезге ант этгенбиз...

— Ай аферим джашлагъа! Билдирмегиз, таб манга да...

— Огъай, санга... Кесибизни партизаннга...

— Хо, хо, бусагъатда айтма. Билгенин иги джашыргъанны мен бек сюеме. Энди къачан келликсе отуннга?

— Тамбла, ингирде

— Бек ашхы. Алай а кюндюз келсенг таб эди...

— Мен къарангыдан къоркъмайма.

— Къоркъмагъанынгы билеме. Алай а фашистле алынгы тыярла, ишек болурла... Кюнортагъа кел. Отун джыяргъа да болушурма. Амма — тссс! — деди Умар, эринлерине бармагъын кысыб.

— Хо, кишиге джукъ билдирмесме! — деди Данай.

VII

Экинчи кюнюнде Данай, тенгине да кёрюнмегенлей, чегет таба сылджыраб кетди. Талай немец солдат, джолда тюбеб, джашчыкны кыагларына чакъырдыла, белине байланган джибине, балгачыгъына къарадыла. Аланы артыкъ да бек сейирсиндирген джибни кытчасы эди. Чарыкълары бла ышымларына да кюлдюле, «карашо, карашо!» деб, сыртына кыагыб ашырдыла. «Мени аркъа джюк кёлтюрюб келгеними эслеселе, андан да бек кёзурукъ болурла» дей, Данай чабыб кетди.

Чауулдан ётюб, чырпыны кыалынына ташайгъанында, Умарны кёралсам деб, тегерегине къарады. Шыкырт да джюк, таууш да джюк. Дягъыда барды бир аз. Тюненеги ташны кёрюб, кыатында сюелиб да турду.

Бир заманда терек артындан «кыакъ, кыакъ!» деген къаргъа таууш келди. Умар эди ол. Эки кёлу бла ауу-зун джабыб, бир таб тукъум эниклей эди къаргъаны.

Аны кыатына баргъанында, бир эшек джюгю отун джыйылыб тургъанын кёрдю Данай.

— Сау кел! — деди Умар, шыбырдаб, кёл узата.

— Сау бол! Сенми джыйгъанса бу кыадар отунну?

— Айхай. Сенге деб. Не хапар?

— Бусагъатда солдатлагъа тюбедим, джукъ айтмадыла, кюлген болмаса. Джиб кёрмегенча, джибиме би-

тиб кьалдыла да, муну кёралмадыла, — деди джашчыкъ, кьойнундан уллу от гырджынны чыгъарыб, Умаргъа узата.

Умарны бу джол автоматы, героху да бар эдиле. Данайны кьойнуна кысыб, джылы кьучакълады да, мыйыкъларын сылай айтды:

— Энди, хопайчыкъ, тегерекге кёз джетдире тур, мен бир «аууз ачайым», быллай гютдю кёрмегенме кёбден бери... Хы, неме уа, тузчукъ сермеялмадынгмы?

— О-о, билмедим... Экинчи джол келтирirme.

— Хата джокъду, — деди Умар, гырджынны джудуджуду кьаба. Аны бал бетли сакъалы бла мыйыкъларына, чырпа бёркюне джазыкъсынган кёз бла кьараб турду джашчыкъ.

Чегет шыкьыртсыз эди. Кьобанны сууукъ эжиуюн джолтун озгъан машиналаны кьутсуз тауушлары буза эди.

Кете туруб, Данай сорду:

— Энди сен кьалай джашарыкъса, Умар? Къыш кьалай турлукъса чегетде?

— Кьоркъма, хопайчыкъ, чегет да, таш да бизники-ледиле, биз кьонакъ тюлбюз, ма алагъа джокъду кьонуш, ала сагъыш этсинле...

— Кертисин бир айт, Умар: сен партизанса да?

— Сенича шохумдан кьалай джашырайым—хо, партизанма.

— Нёгерлеринг да бардыла?

— Игитда дейсе! Алай а кимле болгъанларын мен да айтырыкъ тюлме.

— Биз ант этген эдик да, аны ючюн айтмайма мен, — деди Данай, бетчиги кыызара. — Керек эсе, айтайым ташабызны. Алай а... Шонайгъа билдирирге керекме.

— Биз да сизнича ант этген эдик, мен да аны ючюн

айтмайма, ансы. Да, ашхы, база эсенг, билдир тенгинге. Джангыз тилерим: мени ачыкъ айтыб кьойма, «бир партизан» де да сагъын.

— Болсун. Шонайдан кьоркъма: бойнундан ёрге такъсала да, бир сёз ычхындырлыкъ тюлдю ол.

— Аферим сизге, сиз да джаш партизанласыз. Бизникиле къайтханлай, кёрюрсюз къалай къууандыр-сакъ да...

Тамбла бу заманда биягъы джерге келирге сёз бериб кетди Данай.

VIII

«Хо, тюнене мени джумушха ийген эдиле. Бюгюн а юйде болгъанымы биле тургъанлай, нек джукъ айтмай кетгенди? Хайыр, олсуз да танийма чегетни...» деб, кёл къалыб эди Шонайны Данайдан.

Кюн бата аркъа джук кёлтюрюб къайтхан Данай тенгин орамда кёргенлей огъуна ишек этди: эшта, бу ёпкелегенди. Алай болса да кьол булгъады. Шонай эриниб келди аллына.

— Эй, сен ёпкелеме, — деди Данай, — джангы халпар айтырыкъма, кеч болгъанлай, бизге бир кел.

Шонай, асыры ийнанмагъанча этиб къалды эсе да, кёб турмай джетди тенгине.

— Не айтырыкъса?

— Тс-с-с, бери кел.

Экиси да дуркъугъа кирдиле. Данай башлады:

— Бюгюн санга биле-биле тюбемегенме. Экибиз ёмюрде джау болмагъанбыз, бир-бирибизден джукъну да джашырмагъанбыз. Бу джол джашырыргъа керек болгъан эди... Бир адамгъа сёз бергеним амалтын...

— Кимге?

— Энди аны кьой. Санга бек таша затны айтыргъа боллукъду да?

— Хо, мени къалай джашырыучуму билесе да кесинг!

— Партизаннга туберге сюемисе?

— Хо, сюеме. Къайда?

— Чегетде. Мен отун джыйгъан джерде. Тамбла мени къатыш тебре отуннга. Кюнортада.

— Хо.

— Юйде кишиге эслетмей, къабарыкъчыкъ алырса.

— Не зат алайым? Джангы тартдырыб келгенбиз къууут, ол джарарыкъ болур... Флягада эки джылдан бери сакъланыб тургъан эски балыбыз да барды, гёзенни тубю чунгурда...

— Хо, алакат затланы айтдынг. Бек джарарыкъды къууут. Мен да табханымы аллыкъма. Джолда кёрген джукъ эслемезча, къолтукъгъа-къоюннга джашырыб элтирикбиз.

— Неме уа — сауут? Аллай кереклиси бар эсе, кече бла барын ташыб къоярбыз чегетге.

— Аны юсюнден тамбла этерикбиз оноу.

— Данай, къайда турады ол партизан? Тюрсюню къалайды, адам къоркъарчамыды?

— Сора нек къоркъаса. Алмастыдан, суу анасындан, агъач кишиден, шайтан, джин дегенледен къоркъмайбыз да? Сакълалы-мыйыгъы джетген, кийимлери эски болгъан бир киши... Кёрсенг, кесинг таныб къоярыкъса... Къайда тургъанын а айтмагъанды — бир айю тешике джата болур.

— Э, кел, аны экибиз раннга элтейик, — деди Шонай, ауазын къууанчлы кёлтюрте.

— Тс-с-с! — деб Данай аны ауузун джабды. — Неге кычыраса алай, биреу эштиб къойса! Аны сагъышын мен да этгенме, тамбла кесине айтыб кёрюрбюз...

IX

— Бек ашхы, деди Умар, тийрени кыйырында уллу таш тебеге джити кыраб, — сиз ол складны кыйгысын этмегиз, бюгече огъуна тинтербиз аны, кесигиз чырт кёрюнмегиз. Энди ол дорбун дегенигизни туура-сындан бир кыараргъа разы эдим...

— Тышындан кыарагъан бла аны билирге кыйынды. — деди Шонай, бу иште кесини устаракъ болгъанын эсгерте, — ран бла барыб, ичине кирирге керекди. Джолу кыйынды, мен. кыаяланы кыучакълаб, кючден ётеме. Алайдан кетгенни сау сюеги кыаллыкъ тюлдю.

Агъачны кыалыны бла кёнден барыб, чегет кыулакъдан ётюб, ючюсю да кыая тюбуне таяндыла. Дорбунну джолун Данайдан да Шонай иги таный эди.

— Ма бу уллу кёк кыаяны кёресе да? — деди Шонай Умаргъа. — Аны арасындады дорбун тешик. Ичи кыобу кибик кёрюнеди, тешикни уа эслемейсе. Башы деппанды. Ран джолчукъ сол джанындан келеди, арасы бла, аргы кыулакъдан. Онг джаны бекди. Алай а бир джеринден джиб бла чыгъаргъа боллукъду, кыйырында бежитсенг...

— Бек алапат бетджанды, — деди Умар, тегерекни сымарлай, — элге туура, джол да узакъ тюл.

— Аны ичине адам кирмегенди деб айтмайма, — деди Данай бираздан, — экибиз анда иги кесек салам, агъач кесекле, от аууз кёрген эдик.

— Бютюн да алапат, аллай затла бар эселе, манга джарарла. Энди былай этейик: Данай, сен, саламчыкъда джулкъа, джан-джанынга кыарай тур, Шонай бла мен бир чыгыб келейик, — деди да, алгъа тебреди Умар, сауут-сабасын, эки толу артмагъын да кёлтюрюб. Шонай джиблени алды.

Сагъат джарымдан аслам кетгенден сора, Шонай кёрюндю кыаяда. Умар бла ол неле эсе да этерге кю-

реше эдиле. Мынга да кьол булгъадыла. Данай къаяны тюбюне келгенинде, салынган джибни кёрдю. Андан къадалыб, тапхырдан-тапхыргъа атлай, Шонай тюшюб келе эди.

— Э, бек къууанды Умар дорбунубузгъа. «Ёмюрюм былайда джашаб тургъанма, муну уа билмегенме!» — деб, кесине орун джарашдыра къалды. Кел, экибиз энтда салам, отун джыйыб берейик, азыкъчыгъы да танг кесек барды.

Джашчыкъла джыйгъанны Умар джиб бла чыгъарыб турду. Ахырында кеси да тюшюб келиб, разылыгъын билдирди. «Кече от этерге таблыкъ барды, джарыгъын кёргюзмей. Мен былайда джарашыб къош салайым. Джашаулу болугъуз. Тюшюгюзде-затда сёлешиб иймесиз да?».

Тенгчикле бир аууздан чарладыла ол сёзюне: уллуладан къайсы болса да базмагъанын, ышанмагъанын танытса, ала къачан да бек къыйналыучан эдиле. Алай болмай, уллула былагъа тенгча сёлешселе, башлары кёкге джетгенча бола эдиле хопайла. Умар да ангылады алайчыгъын:

— Огъай, накъыра этеме, аны кёресиз джангыз сизге ышаныб айланнганымы!.. Кеч болгъунчу, атылыгъыз юйге. Данай биледи отунла джыйылгъан джерни, аладан да алыгъыз... Хы, белгибиз ары джанында, ол Данай къалгъан джерде, къанга таш болсун. Ары-бери кетсем, аны юсуне бир джассы таш салырма, кетмесем,— джукъ да огъай. «Юйюмде» сагъатымда уа мен алайгъа келгенни кёрлюкме...

Х

— Бюгече кимле эселе да тёбеде ташланы къобарыб кюрешгендиле, — деб хапар айта эди экинчи кюнюнде Астаккуну къатыны хоншулагъа,—тоба, айю кюреш-

генди дерча тюлдю. Аякъ ыз-зат кѳрмедик, ѳзге ажым-сыз а болдукъ...

— Оу-оу, ким къазарыкъды кече таш къалауну! Кюн сайын бир къайгъы табаса, табу, Шабадихан, — деди бюсюремеген ауаз бла Ханымсат.

— Оу, а къыз, кече итлени джаякъ джабмай юргенлерин дамы эштмединг?

— Къуру да алайды аланы юрюулери. Антсызды ким эсе да бу ѳзенде ташланы барын да кѳлтюрюб кетмесе!

Къатынла бош айтышыб къалдыла, Шонай бла Данай а ангыладыла не болгъанын. «Арабий, джукъ тюшюрмей, ыз къалдырмай кетгенмидиле экен? Терстамгъала, сезиб, итле бла излемеге эдиле» деген сагъышла къайнайдыла башларында.

Кюн къызаргъа Астакку-зат комендатурадан талай немец къатыш чыкъдыла. Бир джыйын болуб бардыла тѳбеге. Талай машина да джууукъда тохтады. Патронла табдыла. Арлакъда аякъ ызла кѳрюб, къолларын чегет таба узатыб, сѳлешдиле офицерле. Джашчыкъла къоркъгъанча, талай ызчы итни келтирдиле, ала уа, хай этиб, чегет таба мыллык атдыла.

Чегетчиле сезген болур эдиле халны, ахырына дери сакълаб турмай, от ачдыла талада чабышыб айланган джаулагъа. Талай солдат бла офицер аудула, къалгъанла, таш джанлагъа бугъуб чегет таба къуйдула болгъан сауутдан. Ёзенни ичи ачы зынгырдады.

Элде тургъан эки танка, туурагъа чыгъыб, узун быргъыларын чаууллагъа бурдула да, от чючгюрдюле. Джаула къуугъун салгъан болур эдиле, джан-джанындан джюк машинала бла солдатла джетдиле, къауум-къауум болуб, чегетге ташайдыла. Автомат чыкъырдау, кючлю шкок тауушла къызыугъа кирдиле. Чегетни тазалау операцияланы бири энтда башланды.

«Къоркъа-къоркъа кыыз болгъан» къатынла юленинде букъдула, сабийлерин да къоюнларына кыысыб. Шонай бла Данай, чардакъгъа миниб, аскер кёзюлдюреуюк бла къарай эдиле чегетге, артыкъ да бек Умарны къаясына.

Атышыула агъачны теренинде барадыла. Танкаланы тоблары чегетни баш джанларын, къая тублерин, адам ишек этер деген джерлени букъулатадыла. Гюрюлдеб оюладыла ташла, кырыладыла терекле, тюшеди ёртен.

Бир заманда джашчыкъла ран бла дорбуннга ётюб келген Умарны, дагъыда бир нёгерин кёрдюле. Деппанны башына кёб адам чыкъды, чабыб ташайды къарамдан. Бир къауумла Умарны къаясыны башына джыйылдыла. Къулакъ ичинде, сыртлыкъда шкок атыу кыызыугъа кирди. Дорбунну тегереги тютюнлеб, ташла от чагъа эдиле.

Иги къаба болур эди Умар, киши базмады ёрлерге, не туурада кёрюнюрге. Ингирге дери турдула джаула. дорбунну къуршалаб, кеч болгъанлай кюрешдиле, ракетала джандырыб. Тангнга чыгъыб кетдиле, шын-къартла джагъыб.

Эки адам бла кюрешуу экинчи кюн джангыдан башланды. Алгъы бурун танкаланы тоблары кёк къаяны белин тогъуз-он кере урдула. Букъу бла тютюн чачылгъандан сора, солдатла ёрлеб башладыла. Олсагъатдан, дорбуннга джан кириб, кирпич кирик чюйюрюлдю: гранатла джаудула, джити окъла джюздюле андан. Джаула кау-куу болуб, хар ким башы къалгъан джерге букъду да, кыысыр къаяны къолан бетин чакъдырыб тебреди.

Экинчи кече да къалдыла солдат постла чегетде, къаяны сакълаб. Умарны юсунде хар тугю сайын бир окъ атхан болур эдиле джаула, алай а аны джаныча, терен къадамада джашыннган джан кёрмеген эдиле.

Ючюнчю кюнюнде атылыу шош болду. Фашистле бир башха амал эте айланганлары таныла эди. Элге келген узун къара машинадан бир кёзлюкю адам чыкъды да, чегетге джол устала къатыш тебреди. Талай солдат, бир къуджур затланы кёлтюрюб, аны ызындан кетдиле.

Кёзлюкю, дорбунну туурасындан лагъымланы къуруб, нелени эсе да тергеди. Андан сора деппанда айланды. Солдатла джибни дорбунну башындан салындырыб кюрешдиле. Джибни учунда уа — бир ящик.

Сагъатха къараб туруб, кёзлюкю кёолун силкгенлей, дорбунну ауузунда уллу от джаныб, къаяланы титиретди. Шонай бла Данай эштмеген эдиле аллай таууш, таб, бомба атылгъан заманда да.

Ол кюн огъуна элге келтирдиле эки адамны ёлюклерин, киши джукъларын танырча тюл эдиле. Аланы бири Умар болгъанын джангыз Шонай бла Данай биле эдиле.

XI

Бир ыйыкъны ичинде элни арасындагъы немец къабырлагъа джюзге джууукъ джангы тёбе кёшулду. Энди былайы кеси тебреди чегетге ушаб. Орун а къайдан табылсын тар ёзенде бу къадар немец ёлюкге! Была бары да мында басдырыллыкъ эселе, элни орнундан къоратыргъа керек боллукъду...

Партизанланы уа, ёлтюрюб, джардан къуйгъан ханарлары чыкъды. Элчиле кече бла-кюн бла аланы ёлюклерин къабырлагъа ташыйдыла, талайын бир къабыргъа саладыла, дейдиле.

Он кюн чакълы арадан озгъанлай, Шонай бла Данай Умарны дорбунуна бардыла. Къая тюбюнде, къулакъда, таш джанлада атылгъан патронланы бош къаб-

лары тѣгюлюб эдиле. Анда-мында кѣан тамчыла, байлау джурунла тубей эдиле. Танкаланы снарядары дорбунну онг джанын, тубюн ойгѣан эдиле. Кѣобхан ташланы орунлары агѣарыб, тѣгереклери уа кѣара кюрен тартыб кѣроне эдиле.

Джашчыкѣла дорбуннга чыкѣдыла. Кѣаллай эсе да бир тюрлю кѣоркѣуу суута эди ичлерин. Не ди бу? Не агѣач кесек джокѣ, не чѣб джокѣ, ууакѣ ташлагѣа дери — сибиртки бла сибиргенча... Дорбунну ичи уа — кѣара боялгѣанча, кюйюб тура. Бир кѣуджур ийис да барды.

Джашчыкѣла талай минутну сымлайыб сагѣышландыла. Хар кимни кѣлюне бирер тюрлю зат келиб, сѣлеширге кѣарыу табмай кѣалды. Биринчи сѣз Данайны ауузундан чыкѣды:

— Билемисе, былайда кюлю затны атылтхандыла...

— Да ол кѣзыл ящик... Бери салындыргѣанлары джандыргѣанды болгѣанны. Джели бла сибириб кетгенди дорбунну ичин.

— Умар бла нѣгерин да учуруб ийгеннге ушайды.

— Алай тюл эсе, мында джукѣ кѣоймай, кеслери атхандыла кѣаядан. Ёлюклени да быргѣаб ийгендиле ансы, ким кѣлтюрюб тюшгенди дейсе.

— Кѣсеу болгѣан эдиле, джарлыла. Умарны кюмюш ышым бауларын таныдым.

— Хо. Мен да аланы эслеген эдим.

— Энди, Шонай, кѣалай этейик?

— Кел, былайда Умарны атын, ёлген кюнюн джазыб кѣояйыкѣ.

— Тюз айтаса, ма былайгѣа...

Шонай бла Данай джумушакѣ таш бла дорбунну кѣабыргѣасына былай джаздыла:

«Умар. Джигит партизан, 10.XII. 1942».

Къая туюу чауулда джашчыкъла кѣб сауут кѣрдю-
ле. Шоккланы къочхарлары джокъ, быргъылары бюгю-
люб, агъачлары сыныб. Автоматла да — аллайын.

— Ма биз джыйгъан сауутла! — деди Шонай, бир
шоккну къолуна ала. Немецледе джокъду быллай
сауут...

— Ушайды,—деди Данай, тийиб кѣрюб,—джараусуз
этиб кетгендиле, самырла...

XII

— Э, сен кѣргенмисе? — деди Шонай, джалан аякъ
къарда чабыб келиб.

— Нени, нени? Нек джан солуу этгенсе? — деди Да-
най.

— Фашистле кече бла къабырларын къоратхандыла!

— Эшта-эшта, кет, алдайса...

— Билляхий! Кел, барайыкъ, ийнанмай эсенг. Мен
кийиниб келейим да.

Тенгле чабышыб кетдиле.

Кертиси да — джокъ тѣбеле, къалакъла, каскала...
Тѣгерекде машиналары чарх ызлары, тебленнген къара
топракъ.

— Тобаста, къайры думп этдиле гробланы? — деди
Данай. — Башха джерде бастырыгъа ташыгъан бо-
лурламы?

Алайгъа талай адам келиб тура эди.

— Энди была алай этедиле, — деди адам ортасына
келген киши къатындагъы аккагъа, — бастыра келеди-
ле да, аслам ёлюк джыйылса, къазыб алыб, Германия-
гъа ашырадыла.

— Нек этедиле алай, джер къайда да джер тюлмю-
дю? — деди акка, бу адетни джаратмагъанын билди-

ре. — Гюнахды ол зат. Ёлген инсан топракъ юлюшюн табхан эсе, ахыратда да тынч джагаргъа къоймай, аны къазыб айланыу дурус иш тюлдю.

— Хоу, акка, энди былайда сени айтханынг бек тюздю, алай а «хар элни къой союуу башха» дегенлей, былада адетге бизники келишаллыкъ тюлдю.

— Тейри, мен джукъ ангылай эсем, тели башыма келгенни бир айтайым, — деб ушакъгъа къошулду дагъыда бир джарыджаякъ къартчыкъ. — Мени сартын, была, джуртларындан узакъда джашаб къалмазлыкъларын ангылайдыла да, сора саулары болмазлыкълары джерде ёлгенлерин къоюб кетерге рыслайдыла. Не десенг да, хар ёлгенни аллына къараб тургъан сау адамла бардыла. Бир ышанын кёргенлери да кёллерине асыу бола болур.

— Антым, Къаншаукъа айтханда барды тюз зат, — деди бир асхакъ киши да, — мен эштгеннге кёре, японлула, ёлген солдатларын кюйдюрюб, кюлню юйлерине посылкачыкъла этиб джибередиле. Была да алай эте эселе уа?

— Ах, джаууму юйюне аллай ёлюк кирсин, — деди бир къатын. — Аны кюлюнден да не, башындан да не адамларына?

Джарыджаякъ Къаншаукъа дагъыда кирди арагъа:

— Тейри, мен джукъ ангылай эсем, тоба, аллахды билген, была мында кёб мычырыкъ болмазла. Джанларча кёреме джапыларын...

— Ким огъай дей эди, аурунгтас, ёлгени-сауу да къорагъа эдиле дженгилирек. Таш да атар эдим ызларындан, — деди биягъы къарт къатын. Джыйылгъанла, эштмегенча этиб, башха сёзге бурдула. Арлакъда келген эки немецни кёргенлей, хар ким чачылыр къайгъыгъа кирди.

«Сталинград, Сталинград» деген сёзле халкъда кёб джюрюй башлагъандыла. Толу хапар билмегенликге, анда «тилсизлени» аякълары тайгъанын адамла сезгендиле. Кече бла немец аскерле бузлагъан тауладан ызларына саркъыб барадыла.

— Бизникиле джетедиле! Ма Нальчикни алдыла!— деген айтыула кызыудан кызыу чыгъадыла.

Полицайла бла немец оноучула табханларын джюклейдиле машиналагъа, арбалагъа. Астакку бла Шабадихан да киргендиле кыскыныкга, ташыйдыла хапчюк комендатураны аллына. Ташыгъа эдиле да, кеслери миналгъа эдиле. Ма кетди да къалды аланы машиналары, джюкню да алыб. Шабадихан джылаб къадалды джитикёз офицерни дженгинден. Бурнуна бузтыгъылыб айланган фашист, аны бир джанына хыны тюртюб ийди да, ауузу от чагъа, герохну кёргюздю. Кетди Шабадихан, джылау аллы болуб, юйлери таба. Табхан къаргъышын Астаккугъа къуя эди.

Бир къауумла кеслери къурагъан улоу бла ёзенни энишге тебретиле. Астакку-зат да атла бла тизилдиле джолгъа, юйдегилери къайгъылы да болалмай. Билмей эдиле ала къайтмаздан кетиб баргъанларын...

Ингирге дери душманла кёб къагъытны кюйдюрдюле. Ахыр машина элден чыкъгъанлай, кёпюрню атылдыла да, джолда къарны боранлата, къарамдан ташайыб кетдиле.

Ала чачыб баргъан къагъытчыкълада «биз кёб турмай къайтырыкъбыз» дегенча фатауала бар эдиле.

Шонай бла Данай тангнга бек ашыгъыб чыкъдыла. Хар нени кимден да алгъа кёрюрге термиле эдиле. Эм алгъы бурун школгъа бардыла, эшигинден акъырын,

кѡркѡганча атладыла. Кенг классланы, кеслери алай уста таныучу эшиклени, терезелени таныялмай кѡалдыла. Тонгуз орунга ушай эди школ. Парталары уа кѡайда, кеслери атларын джазѡан партала? Кѡайда кѡара кѡангала, шиндикле? Ала бары да, тютюн болуб, печлени оджакѡларындан чыкѡѡан кѡре эдим...

Эки солдат каска болду алайда табханлары.

Бир джерде кѡб мычыргѡа джокѡ эди заман: кѡалѡан меѡямлагѡа да кѡараргѡа керекдиле.

Халкѡ а орамгѡа тѡгюлюбдю. Кѡайсы эсе да сибириб атады кирни комендатураны эшигинден.

— Бизникиле джетгинчи, хар нени тазалыб турайыкѡ, кѡалмасын бу фасыкѡланы ийислери да мында!— деди акѡ тонлу киши, кѡолларын таукел силке. — Бу эл Советни юйюдю, элибизде эм сыйлы юй. Муну башына кѡызыл байракѡ тагѡайыкѡ бусагѡатдан!

Шонай бла Данай бир-бирине кѡарашдыла — бу ким болуб чыкѡды? Кеси да патрон ленталаны байлагѡанды белине, ары бла бери айландырыб. Шокну быргѡысын джерге буруб, сыртына такѡѡанды. Сакѡалы-мыйыгѡы джетиб...

— Таукѡан, кѡалѡанла уа кѡайдадыла? — деб сорду джарыджаякѡ Кѡаншаукѡа.

— Келликдиле бусагѡат! Келликдиле! Кѡайда, бир кѡызыл кѡумач излечигиз... Неме, столланы юслерине да бир джукѡ джайыгѡыз....

— Сора, Таукѡан, ол мындан алда ѡлтюрюб келгенлери уа кѡайсыла эдиле? — деди биягѡы кѡартчыкѡ.

— Ала Даниял бла Чомур эдиле...

— Э, бу партизанды, хапар айтырыкѡды, — деди Шонай.

— Игитда дейсе, ол кюн кѡазауат этгенлени ичинде болѡанды. Хар нени да биледи — деди тенги.

— Сора Даниял бла Чомур кимледиле? Умар бла нёгерине айта болур дейме.

— Умар болмазмы эди ёлген?

— Къалай болмайды, ышым бауларын таныдыкъ да?

— Да... Алай а къайдам...

— Кел, — деди Шонай, — байракъ этейик.

Джашчыкъла юйге чабыб кетдиле. Данай бир къызыл къумачны кесдириб чыкъгъынчы, Шонай узун чалкъы саб табыб джетди.

Он минутдан къызыл байракъ эл Советни башында чайкъала эди.

* * *

Ингирде элге партизанла къайтдыла. Ала тюненс къачыб баргъан джауну джолун кесиб кюрешген кёре эдим. Къууанч джыламукъла тёге эдиле кёбле. Алкъын адамла ийнанмай эдиле азат болгъанларына. Аз эди дуниядан хапарлы. Джаула къайтыб келирле да, деб къоркъгъанла да бар эдиле.

Экинчи кюнюнде «аскер келеди!» деген къуугъун чыкъды. Ким биледи къайсы аскер болгъанын. Шонай бла Данай, биягъы чардакъгъа миниб, джашырылыб тургъан кёзюлдюреуюкню къарамгъа къурдула. Тёгерек миялаланы ичинде атлы отряд кёрюндю. Алда келгенни къолунда къызыл байрагъы бар эди.

— Э-эй! Къоркъмагъыз, бизникле келедиле! — деб, къолларын булгъай, джашчыкъла джолну энишге атылдыла. Аланы ызларындан тийре сабийле да чабышдыла. Элде киши къалмагъанча, къапхакъ башына басынды.

Шонай бла Данай байракълы атлыгъа биринчи чабыб джетдиле. Къарасала — Умар! Юсюнде аскер

кийимлери, чынлары. Быладан эсе алгъа таныб, ышарыб, бир къолун да ёрге кёлтюрюб келе эди ол.

— Ой, аферим, джигит партизанчыкълагъа! — деди Умар, Шонай бла Данайны ат аллына ала, къолларына да байракъны тутдура — эл Советни алгъыннгы байрагъын! Къалгъан сабийле да, бирер аскерчини къойнуна тюшюб, атлы аскерге къошулдула.

— Биз а дорбунда бир затла джазгъан эдик, — деди Данай, Умарны кёзюне уятлы къарай.

— Сора не джазгъансыз да?

— Алай... Бош... Билмегенбиз...

— Алай болса да? Нени билмегенсиз?

— Джукъ да джазмагъанбыз! — деди Шонай, Данайны айтыб къойгъанын ушатмай.

— Хата джокъду. Сиз аман зат джазарыкъ тюлсюз. Ма, келдик юйюбюзге. Барыб бир къарарбыз дорбуннга да, халатыгъыз бар эсе, тюзетирбиз, — деди Умар, джашчыкъланы бетчиклерин кесини бу джол сыйдам джюлюннген сууукъ джаякъларына къыса.

УНУТМАЙМА

Мен эшикни киритин ачыб юйге киргинчи, телефон гузаба зынгырдаб, дженгил огъуна тохтады. Кимге эсе да бек керекли болгъан эсем, дагъыда излер деген акъылда тешине тургъанлайыма, биягъы телефон биягъынлай зынгырдады. Трубканы алдым:

— Хо, мен Хасанма, кимсиз, не керекди?

— Анга къара, муну айтханына, къалай билмейсе ауазымдан? — Хусейме.

— О, кеч, Хусей, кеч! Бусагъатда бир бек арыб келгенме да эс джыялмай турама.

— Къайда эдинг, Хасан? Тюненели бери джюз кере телефон ургъан болурма сеннге. Бери дженгил джет!

— Не гузабалыкъ барды, тохта, бир кесек сабырчыкъ бол. Командировкадан келгенме бусагъатда.

— Къачан келгенинг, къайдан келгенинг бизге керек тюлдю, сакълаб турабыз, дженгил джет!

— Қимле сакълайсыз?

— Келсенг, кёрюрге, хайда!... — деб Хусей, дженгил огъуна трубканы салыб къоймаса, экибиз да иги кесекни джаншаб турлукъ болур эдик.

Дженгил тешиннгенимча, дженгил кийиниб, эрлай энишге тюшдюм. «Не болду экен мынга, былай гузаба сёлешмеучю эди кеси да, тартханчыгъы зат болуб безирге излей болурму мени бла?.. Огъай... Хусей аллай джаш тюлдю, иши болмаса, адамны ёмюрге къыйна-

майды. Не болгъанды эке», — деб тюрлю-тюрлю сагъышлагъа бѣлениб баргъаным себебли аланы юйге джетиб, эшикни къаллайла ачханамы кесим да эсле-мей къалдым. Юйде Хусейни кесинден сора киши кѣр-мей, бираз симсиредим.

— Нек мынгайгъанса, ѳт бери!

— Алан, джанамы къолума алгъанча алай келген-ме, кесингден сора киши болмагъанлаймы чабдырыб айланаса мени?!

— Ким айтды кесимден сора киши болмагъанын, кѣз-леринги къаты къыс да, бир кесекден ашчы!

Мен эки кѣзюмю къолларым бла джабыб, Хусей, «ач энди» деб къычыргъынчы, мычыдым.

Аллымда экеулен — къыз бла джаш. Джашны кѣзюмю ачар-ачмаз огъуна таныб:

— Кемал, къайдан чыкъдынг! — деб къучакълаб, бизге къараб джылы ышарыб тургъан къызгъа айлан-дым.

— Лейла, ма буду ол мен хапарын айтыучу джаш, таныш энди, — деб Кемал тиширыуну кѣллендирди.

— Сен айтмасанг да таныб къояргъа боллукъ эдим, Кемал, бу джашны уа. Туура сен суратлагъанча алай-ды тюрсюню да, сюеги да, — деб биягъынлай суюм-лю ышарылыб, меннге ингичге бармакълы назик къол-чугъун узатды.

«Мен бу сейир ауазны къачан эсе да бир заманла-да эшитгенча эдим. Алай а мен эшитген сагъатда бу ауаз былай таукел, былай кесгин, былай сабыр тюл эди. Ол асыры ингичге эди, кеси да сѣзлени ашыкъ-бушукъ этиб бир-бири ызындан басындырыб барыучан эди. Бу уа анга ушамайды. Джангыз тауушуну макъа-мы болмаса, къалгъаны меннге чыртданда таныш тюл-дю. Огъай, джангылама... Қъой, сагъышланы къой...

Тсхта... Атына да Лейла... дедице шойду». Хусейни «Столгъа, тенгле, столгъа» — деген таукел тауушу чыкъмаса, мен неми да унутуб сагъышла бла булджуй, иги кесекни турлукъ болур эдим. Кемал бла мен бир-бирибизни имбашларыбыздан тута келиб, экибиз кызыны эки джанындан алыб, олтурдукъ.

— Да, айт хапар, Кемал. Экибиз бир-бирибизни кѳрмегенли иги кесек заман озгъанды. Не джангылыкъ?

— Джокъду, оллахий, Хасан, бир зат да. Ма къайтыб келдим, тауларыбызгъа бек тансыкъ болгъан эдим. Энди мындан ары мени джашауум была бла байланыбды...

— Бошаб келдинг болур, аллах айтса...

— Да бошагъан кирик этгенбиз, мындан ары къаллайла бола барлыкъ эсек да, билмейме, — деб, Кемал, тартынганча, тѳегерегине тынгысыз къарады.

— **Тохта**, бир кесек джылынайыкъ ансы, хапарны уа басарыкъбыз алкъын,—деб Хусей аллыбызгъа рюмканы тизгинлешдириб салды. Мен аллымдагъыланы бирин къолума алыб, ѳрге тургъанымда, олтургъанла барысы да къозгъалдыла.

— Олтуругъуз, — деб тиледим мен, — неге керекди, барыбыз да тенглебиз сора, ѳрге сюелиб туругъа. Солургъа деб джыйылгъанбыз да, олтурайыкъ, солуйукъ, ашайыкъ, ичейик. Мындан ары алгъыш айтхан адамдан къалгъанла орунларындан кымылдамазгъа деб алай келишейик, — деб, тамам кѳлюм бла къадалыб, кючден бла бутдан Кемал бла Хусейни олтуртдум. Лейла уа чыртданда олтурургъа унамады.

— Бу кызыны адеблилигине къара, къайданды нѳгеринг? — деб шыбырдадым Кемалны кюлагъына.

— Сор кесине, неге тартынаса? — деб Кемал кюлюб, башын кызы таба бурду. Эшитмегенча этиб тур

гъан къыз да нёгерини ышаргъан кёзлеринден кесини суююмлю кёзлерин джанлатыб, меннге соруулу къарады:

— Кечигиз, ангыламадым, Хасан, не соргъаныгъызыны.

— Адамны бир энчи сёзюн да столгъа салдырыб къойгъан болмаса, айтылгъан джеринде къоярыкъ тюлдю бу, — деб, Кемалны сыртындан къагъа, «къайдансыз?» деб сора эдим, дедим.

— Нек соргъанлыгъыгъызды, ушамаймамы да мен сизни адамларыгъызгъа?

— Да, къайдам, ангылаялмайма не эсе да, эгечим... Къыз бираз алгъаракъгъа тебджилдеб, башын да ёрге рекге кёлтюрюб: «Былайданма», — деб ышарды.

— Ийнанмаймысыз? Сор, майна Хусейге неда къа-тындагъына.

Мени бютеу эсим бу тиширугъа кетиб, не айтыб не къойгъанымы да билмей, къаллайла эсе да алгъыш айтыб къутулуб, халкъ рюмкаларын бош этгенден сора акъырынчыкъ орнума олтурдум. Ашаргъа, ичерге кереклими да унутуб, бир тюрю сагъышха джу-тулуб кетиб барама.

«Къалай асыулу тишируду, къайдан табханды экен бу муну. Къарачайча да сёлешмейди, къарачайлыгъа да ушамайды. Къарачай адетни, намысны уа сенден да ариу тутады...» Экисине кёзюу-кёзюу джашыртын къарайма: бир-бирлерине бир таб тукъум джарашадыла. Джаш кыздан бираз узунуракъ, бираз тогъуракъ. Ышарсала, экиси бир-бирине эришгенча, бир ариу тюрсюннге киредиле. Иги кесекни олтуруб, хар ким бири-бирибизден тансыкъ алгъандан сора, Кемал ёрге туруб, тегерегин сабыр къарам бла аулай, сёз башлады:

— Багъалы тенглерим, экигизден бек суйген тенгим бюгюннге дери болмагъанды, ким биледи, мындан ары

да болмазгъа болур. Сизни алай санамасам, сизге эм алгъа келлик да болмаз эдим. Ма, келе тургъаныбыз буду. Юйюбюзге алкъын къайтхан да этмегенбиз. Мен сизни бусагъатда не сагъышла этгенигизни биле турама. Ол сагъышла сизни ичигизде тургъанлыкъгъа, тышына чыгъаргъа да бек излей болурла, алай а сиз адеблиликни джоругъу бла, хар ишни кесини заманы джетер дегенча, тѣзюмлю сакълаб турасыз. Аны кѣзюю джетди. Энди мен сизни биргемдеги тиширыу бла иги таныш этейим. Ичген джерде мен кѣб сѣлешиченме, аллай кемлигим болса, чыртданда уялгъан тартынган да этмей, хапарымы башха джары буруб ийерге эркинсиз. Джангыз, сен да, Лейла, бир-бирде мени сѣзюме къошулуб, кесинги юсюнгден айтыллыкъ джерде тартынмайын сѣзге къошула туурса.

Къыз, не айтырыкъма мен сора дегенча, аны кѣзлерине соруулу къараб, ышарыб, дагъыда эки кѣзюн столгъа тиреди.

— Бу мени биргеме келген тиширыу, сизни сыйыгъыз да тѣппемде болсун, мени юй бийчемди. Юйге ууакъ - ууакъ джаза тургъан эдим, аны юсюнден хапар биле болурла, энди мындан ары бизге тѣрткъбюз да бирге барлыкъбыз. Къыз Ленинградданды, танышханыбыз а былайлада болгъанды, — деб тюзмю айтама дегенча, нѣгерине ышарылыб къарады.

...Бир джолда (андан бери эки джыл озгъанды) — бараз кюн поездден тюшюб, Невинномысскеде автостанциягъа бардым. Кюнортада кетерик автобус кетиб тура эди да, ингирде барлыкъгъа билет алыб, чемоданымы да сакъларгъа бериб, шахаргъа айланыргъа кетдим. Аламат кюн эди. Тѣгерекде кѣгет терекле сынджырла-

на битгендиле. Джангы кюнню таякълары аланы созган алтынча джылтыратадыла, чыкъ басыб турган гелеу хансланы окъа бла джасайдыла. Къысхача айтырга, айтханымча бир алапат, бир огъурлу кюн эди.

Аллай кюнле адамны джашагъан джашауунда аз тубемейдиле. Алай а эсде къалмайдыла. Бу кюн а мени ёмюрюмде эсимден кетмейди: биз ол кюн танышхан эдик...

— Лейла, къалай танышхан эдик, аллах ючюн бир айт, былайын менден эсе сен иги джарашдырлыкъса—деб, нёгеринден болушлукъ излегенча, джумушакъ къарам бла къарады. Лейла бир кесекни баш энишге болуб туруб, эрини тилегинден чыгъалмагъаны себебли, уяла-уяла, сёзге къошулду:

— Ленинграддан Кавказгъа келе эдим. Кюн батаргъа джууукълашхан заманда поезд тохтады. Чабыб барыб кетерге тебреб турган автобуса миндим. Адам асырыкёбден бош орун табмай, шоферну къатына сюелиб къалдым. Машинаны арт джанында къара шинли, джарыкъ къанлы джаш, адамланы дауур этгенлерине да эс бёлмей, китаб окъуй бара эди. Бир кесекден китабындан кёзюн айырыб тегерегине къарагъанлай, мени эслеген болур эди, ёрге сюелди.

— Эгечим, бери келиб олтур, ансы аякъ юсюнде арырыкъса, алкъын кёб барлыкъбыз, джолубуз узунду,—деб мени таба атлады. Мен огъай деялмадым. Кеси да, ёрге сюелиб биркесекни баргъандан сора, сёлеширге излегенин танытды:

— Бу джерлеге биринчи келе болурмусуз? — деб, табсызыракъмы айтыб ийдим дегенча, дженгил огъуна эки кёзюн кёзлеримден бир джанына джанлатды.

— Огъай, гитче сагъатымда мында джашагъанма...

Билмеймисиз, шахаргъа къачан джетерикбиз? — деб сордум мен да...

Эртденли джукъ айтмай, Лейланы сёзюне онгсунуб къулакъ ийиб тургъан Кемал, ичгенчиги татыгъан болур эди, сёзге дагъыда къошулду:

— Бу сизни биргегизге олтургъан тиширыу олсэгъатда бир алапат эди, бусагъатда да аман тюлдю, кёресиз, — деб джунчуяракъ ышарылды.

— Мыдахыракъ дугъум кёзлери, къара къашлары терезеден джелчик ургъаны сайын бираз тюрленнгенча кёрюне эдиле.

— Аяз ура болур, башынги терезеге тутма, — дедим, биягъы мен чыдаялмай.

— Къайгъырмаз, былай игиди...—деб къысха джууаб этди.

Джетер джерибизге джетиб, автобусдан тюшгеникде, шахарны ашхам къарангы къучагъына джыйыб бошагъан эди.

— Мында танышынг болмаз, кел, узакъ тюлдю, къонакъ юйге барайыкъ. Бюгече анда къалырбыз, тамбла кетербиз. Мен да Тебердиге барлыкъма, — дегенимде, бу:

— Хайыр, сен айтхан таб болур,—деди да биргеме тебреди. Сора мынга номер алыб бериб, сау тангнга чыкъ, дедим да кесими бёлмеме кетдим...

— Ах, ол кюн бир билге эдинг мени къаллай халгъа киргеними, — деб, Лейла не эсе да айтыргъа излегенлей, Кемал шум болду.

— Кечени ауурлугъу озгъанды. Мени кёзюме уа джукъу кирмейди. Не эсе да кёз аллыма муну сыфаты келиб тохтагъанды да мени къоюб кетерге унамайды. Ауазы, сёзлери... Не кюрешиб джукълаялмайма. Туруб терезени ачдым. Эшик аллы шыкъяртсызды. Джул-

дузла чууакъ кѣкню къатапасына алтынлача тигилген-диле. Толгъан ай тереклени башларына, шахарны абадан юйлерини тѣппелерине кюмюш сууун аямайын бюркеди. Темиркъазакъ кеси джангыз тауну башындан къарай, батаргъа ашыкъгъанча кѣрюнеди. Сукълан-майма мен анга. Не ариу эсе да, ол да, менича, джангызды...

Хапарны мындан арысына Кемал къошулду:

— Джолубуз бир эди да эртдембла эртде туруб экибиз да джолгъа чыкъдыкъ. Ёзенни эки джаны бла созулгъан къалын чегетле машинаны аллына чабыб арта къала тебретиле. Мен чыдаялмай мынга бурулдум. Кѣзлерибиз тюбешдиле. Бетине кызыл ургъанын эслем да, дагъыда терезе таба къарадым. Къайдан чыдаб тургъун?! Кѣзлерим бир кесекден мынга бурулдула:

— Сен бу элни таныгъанмы этесе? Не эсе да, былайгъа джетгенлейикге, бетинг тюрленген этди.

— Хо... Майна элни ортасында уллу акъ юйню кѣремисе, ма анда тургъан эдик анам бла мен. Атам дѣслсагъатда сау эди. Анам айтханнга кѣре, атам да бу элде туугъанды, — деб баш энишге къаралы. Мен муну салкъын болгъанын эслеб:

— Бусагъатда уа къайда турасыз? — деб сордум.

— Бусагъатда уа Ленинграддабыз. Анам анда туугъанды, — деб кысха огъуна джууаб къайтарды. Мен экинчи не айтыргъа билмей:

— Сора экибиз да бир джерден келе турабыз, кесибиз да бир джерге барабыз, танышыб къалайыкъ, ким биледи, мындан ары бири-бирибизге керек болуб къалсакъ а. Мени атым — Кемалды, кесим да политехника институтну геология факультетинде окъуйма... — деб къолуму узатдым. «Лейла» — деб андан сора джукъ

айтыргъа да эсине келмей, акъырынчыкъ ышарды. Мен соруулу къарадым.

— Атымамы сейирсинесе? — деб, бу хапар айтыб тебреди.

— Мен былайда туугъанма, былайда джашагъанма. Бу джерлеге мен джаным-къаным бла да берилиб бошагъанма. Санларым Ленинградда айланнганлыкъ-гъа, кёб джылланы узагъына джюрегим бери тартыб тургъанды...

Эсимдеди, биз мында джашагъан кёзюуде, 1942 джылда, анам бир кюн джыламсырай кирди да, «Хамитни ёлтюрюб кьойгъандыла, алыб келедиле», деди. Юйюбюз аладан узакъ туюл эди.

Кимден эсе да джашыргъанча, ёлюкню юйге гузаба алыб кирдиле. Ол бизни арбазгъа келиучю джашчыкъны атасы эди... Бир къауумла, Хамитни Гошаях сыртында партизанла къатыш бара тургъанлай ургъандыла, дей эдиле. Сабийлигимде кёрген бу сурат бусагъатда да кёзюмден ташайыргъа унамайды. Экинчи кюн ол джашчыкъгъа орамда тюбөб, «Атанга бушуу эте болурса» дегенимде, джукъ айтыр орнуна, джылаб къачхан эди... Ма андан бери джашчыкъны кёрмегенме. Биз кёб турмай Ленинградха кёчюб кетген эдик. 1945 джыл атамы ёлген къагъыты келди. Андан бери кёб джылла ётселе да, кёб суула акъсала да, олсагъатда джашчыкъгъа айтхан табсыз сёзлерим энтда да эсимден кетмейдиле. Андан бери Кавказгъа биринчи хере келеме. Джашчыкъны кёрюрге уа бек да термилеме. Саумуду, къайдам?..

Кёкюрегинден чыкъгъан тылпыуу муну джюрегини джарсыуун ачыкълаб тура эди. Дагъыда бир кесекден тюрсюню джумушаб, кёзлеринде джыламукъла джылтырадыла.

Бу сёзледен сора кѳулакѳларым дууулдаб, кѳзлерим кѳарангы этиб тебретиле: кѳатымдагыыланы сѳзлерин эшитмейме, тюрсунлерин да кѳрмейме. Рюмканы кѳолума алыб тургѳанлыгыма, ичемем-ичмейме, аны да билмейме. Эсим бютеулей да бу хапарда айтылгѳан джашчыкѳ бла кѳызчыкѳны биргелерине кетгенди.

Биз иги кесекни олтуруб, тынчайыр заманыбыз джетгенинде, Хусей бирерибизге бирер джерде орун салды. Мен кѳалыргѳа унамадым, не ючюн десегиз, кече джукѳлаяллыкѳ тѳол эдим да кѳалгѳанланы да тынчыкѳларын алыргѳа излемедим.

—Тамбла тѳобеширбиз, эсен тангнга чыгыгыыз!—деб, ашыртыргѳа да унамай, мен басхычла бла сабыр халда энишге тѳюшѳб, Кѳарачай шахарны, чокѳуракѳ сууча, таза хауасындан тогѳуй, джолгѳа джарашдым. Дженгил огѳуна юйге джегиб, орунга кирдим. Алай а кѳзлериме джукѳу кирир оноу этмеди. Эки джаныма кѳзюу-кѳзюу эринчек аунай да сагѳатха кѳарай, иги кесек заманны ашырыб, джукѳлаялмазлыгымы таныгѳанымда, секириб ѳрге кѳобуб, эрлай кийиндим. Юйню тѳрт кѳабыргѳасына ары бла бери иги кесекни джѳрѳб туруб, заман кече арасындан аугѳан болур деген кѳзюуде, биягы мен эшикге чыгыб, Кѳобанны джагѳасына келиб кѳырдышха рахат олтурдум.

Кѳалай алапат кечеди! Адамла кѳой, бусагѳатда бютеу табигѳат да джукѳлаб тургѳанча, алгѳй кѳрюнеди кѳзюме. Бусагѳатда менден сора былай эгѳб джукѳудан безиб айланган киши бармыды экен? Болур, ким биледи. Азмыдыла дейсе дунияда сагѳышы болгѳан адамла. Алада мени бусагѳатда ишим джокѳ-

ду. Бусагъатда мен кесими юсюмден сагъыш этеме джангыз. Меннге бюгюн сабий кюнлерим къонакъгъа келиб эшигими тынгысыз къакъгъандыла. Аланы юсюнденди бюгюн мени сагъышым. Бу сагъышла мени джангыз къыйнаб къойгъан сагъышла тюлдюле. Была бир джаны бла джюрегими къууандыргъан, бир джаны бла кёб затланы эсеме тюшюрген огъурлу затладыла. Мен сагъышларымы джесиринден чыгъар муратда тегерегиме къарайма. Алай а ала мени къоюб кетерге унамайдыла. Тюз аллымда Къобан, шоркъалары кюмюшча джылтырай, таш къабыргъаланы ёшюнлерин джалай, къайры эсе да ашыгъыш кетиб барады. Башларына джукъа тубан чырмалгъан кёксюл къаяла, къалкъыб кетиб, кюнню алтын кирпичлерине тюбешалмай къалабыз деб къоркъгъанча, баш къагъа да, биреу тюртгенча, илгениб уяна, рахат халда сюеледиле. Мен бу тау джитилеге сабий кюнлеримден бери сукъланнганлай келеме. Не ючюн десегиз, кюнню джарыкъ кёзлери эм алгъы бурун быланы ийнакълайды. Эм артха да быланы сылай ташаяды. Бюгюн мен да былагъа негер болгъанма. Танг джарыкъгъа была да, мен да бюгюн бирге тюберикбиз. Кёк, тенгизча, тазады. Чууакъды. Адам не кюрешиб санау табмазча джарыкъ джулдузла кёкню бетин кюндюзча джарытадыла. Энди аланы джукъланыр заманларына да кёб къалмагъанды: ала, орунларын кюннге къоюб, солургъа ташайырыкъдыла...

Тегерегиме къараб, кесими бу сагъышла бла булджута туругъа кюрешдим. Алай а мени джукъларгъа къоймай, ары бла бери сюрюб айланнган биягъы сагъышларымдан къутулалмадым.

Къайда эсе да бир заманлада ётуб кетген сабий кюнлерими ичинден бусагъатда мен кёрюб кетген къызчыкъны, Лейланы, азгын мутхуз кёлеккечиги къарайды.

Ол мени бюгече таныялмады. Мен да аны таныяллыкъ болмаз эдим, ол жакетин тешген сагъатда билегинде табчыгына кёзюм джетмесе...

Урушну тамам кызыу бара тургъан кёзюую эди. Бу кызычыкъны атасы да, мени атам да къайда эсе да узакъда уруш эте турадыла деб эштиучен эдик. Къайдагыларын а билмей эдик. Лейлаланы юйлери бла бизни юйюбюз, акъ джолну экиси эки джанында кече да кюн да бир-бирлерине къараб тура эдиле. Тийреде башха сабийлеге не эсе да джюрегим илешалмай эди да, хаман ол кызычыкъ бла ойнаучан эдим. Бир-бир сабийле уа мени ол кылыгымы ушатмай, «къызтеке» деб, мени кюзургъа кюрешиучен эдиле. Аны ючюн, кесим джангыз болсам, мен алай уллу чарлаб кюрешмеучен эдим. Къызычыкъны биргесине болсам а, кесими ётгюр адамча кёргюзтюрге излеучен эдим да, бек чарлаучан эдим. Бир-бирде туююшюрге да чаба эдим.

Бир джолда, экибиз да къайры эсе да элни кыйырына джумушха кетиб баргъанлайыкъгъа, таш хунаны артындан бир джашчыкъ къараб: «Къызтеке», къайры бараса, джашла бла ойнаргъа кюркыгъанмы этесе, хаман бу кызычыкъгъа тагылыб нек айланаса?», — деб ызымдан кычырыргъа къалды. Мен кзулагыма алмай кетиб баргъанлайыма, Лейланы, бу сёзледен ийлыкъгъанча, бир джанына къараб кюлгенин эследим. Олсагъатлай, кесим да билмей тургъанлайыма, джерге ийилиб бир ташны сермеб алдым да джашчыкъ таба джибердим. Джашчыкъгъа тийди тиймеди эсе да билмейме ташым, ол юйню арбазындан бир уллу талгыыр ит чарлаб чыгыб, бизге мыллыгын атды. Мен не этерге да билмей, эки кёзюмю кюлларым бла кысыб, орнумдан тебмей сирелиб къалдым. Лейла уа кычырыкъ этиб кычыб тебреди. Энди келиб мени къачан джыртады бу ма-

заллы самыр деб, кьалтырай тургъанлайыма, мени бетиме аны исси тылпыуу джетиб, джугъума тийди тиймеди эсе да билмейме, ёшюню бла уруб бир джанына чортлатыб, юсюм бла озуб кетди. Бир кесекден Лейланы кычырыкъ этиб джылагъан тауушун эшитдим. Мен эс джыйыб итни ызындан чабхынчы, ол Лейлагъа этерин этиб, юйлери таба ташайды. Не аямай чабалгъанымы чабыб аны къатына джетгенимде, Лейла, бауурундан къабланыб билекчигине къадалыб, джылай тура эди. Мен да не этерге билмей, аны биргесине къошулуб джылай башлагъанлайыма, тегерекден бир талай адам чабыб келиб, итни азау тиши кириб энишге джыргъан билекчигин иттил чапракъ бла байладыла. Ол мен таш атхан джашчыкъ, бетчиги да акъ учхун болуб, кызычыкъны къатында сюелиб тура эди. Аны кёргенлейиме: «Ма бу этгенди оюнну, ит да быланы итлериди!» — деб мыллыгымы джашчыкъгъа атдым. Алай а адамла экибизни да кёлтюрюб бирерибизни-бирер джары айырдыла.

Терен джара тюшген кёре эдим аны билекчигине, эки ийыкъ чакълы бир заманны юйден чыкъмай турду. Мени ансыз кюнюм джокъ эди да, башха джерде да чыдаялмай, юйлерине кириб барыргъа да тартыныб, аланы арбазларында ойнагъан кибикле этиб кюнлерими ашыра турдум. Бир кюн а, кесими тыялмай, юйлерине кириб бардым. Анасы энди меннге урушурукъ болур деб къркъуу этиб тургъанлайыма, аны тенгизча сюзюлген кёмкёк кёзлери, мени сүйюмлю йнакълай, ышарылдыла.

— Кел, кел, Хасанчыкъ, нек булджуйса эшикде? Лейла сени хаман сагъыныб турады, — деб, имбашымы джумушакъ джылы кьоллары бла сылай, ич юйге алыб кирди да, кеси эшикге чыгыб кетди.

Мен Лейланы орундугъуну къатына барыб, айыблы-

ма дегенча симсиредим. Ол мени кѣргенлей, чыммакъ кенг мангылайчыгъын джабыб тургъан саргъылдым бур-ма чашчыгъын азгъын бармакъчыкълары бла артына сылай, башчыгъын ёрге кѣлтюрдю. Мен аны джастыгъын ёргеракъгъа таб джарашдырыб сала:

— Кеч, Лейла, мени, мен болмасам, сен быллай бир-ни ауруб джатарыкъ тюл эдинг... — деб, андан сора джукъ айталмай, биягъынлай симсиреб къалдым.

Лейла ышарылды.

— Сора, Хасан, сен нек терс боласа да? Мени, сен туююл, ит къабханды да?

— Мен ташны атмасам, ит бизге чабарыкъ тюл эди деб, алай айтханды анам, билемисе?

— Ол джашчыкъ къанау деб къычырмаса, сен да ташны атарыкъ тюл эдинг дегенди мени анам да. Хата джокъду, Хасанчыкъ, сау болуб барады, — деб, акъырынчыкъ байлаучугъун тешиб, меннге кѣргюзтдю. Ма ол кюнден къалгъан таб эди мен бюгюн Лейланы билегинде эслеген таб...

Джазыу, джазыу, сен къалай къуджурса. Андан бери къаллай бир заман озгъанды. Мен аны юсюнден унутуб да бошагъан эдим. Лейланы уа кѣресе, къайда эсе да бирде узакъгъа кетиб аллай бир джылны тургъанында да, кесини бир заманда мени кѣлюмю къалдыргъанын унуталмай турады. Кимни акъылында бар эди биз быллай болумда тюбеширикбиз бир-бирибиз бла деб. Мен да окъугъанма алты джылны Ленинградда. Алай а джазыу бизни не эсе да бир-бирибизге кѣргюзтюрге унамады. Кемал а, къайда эсе да шахарны къыйырында бир башха институтда окъуй тургъанлай, къаллайла эсе да мынга тюбеди. Ала энди бир юй болдула. Энди мен аны эсинде ёмюрлюкге «бизни юйге келиб ойначу джашчыкъ» болуб къаллыкъма. Бизни аталарыбыз ана-

ларыбыз а сабий кюнлерибизден огъуна бири-бирибизге джоралаб тура эдиле...

Иги этдим мен анга кесими танытмагъаным. Ким биледи, бара-баргъаи дуняда мадары болуб бир табы тюшсе, кесими танытыргъа да болурма. Бусагъатда уа — огъай...

Лейланы атасы бла мени атам бир джерде, бир къул-лукъда ишлей эдиле. Урушха дери Лейланы атасы, къызчыгъын да биргесине алыб, бизге кѣб келиучен эди.

Бусагъатда да кѣзюме кѣрюне турады аны атасыны сыфаты: джилтин ата тургъан эки ѳтгюр кѣзю, учлары ѳрге-ѳрге къайырылгъан къалын къара мыйыкълары. Ат-лагъаны джюрюгени да бир тири эди. Мени атам бла Лейланы атасы бизни да биргелерине алыб шахаргъа айлана чыкъсала, хаман да Лейланы атасы алгъаракъгъа ѳтѳб кете да, ызына туракълай, алай барыучан эди. Къалай алапат киши эди кеси да! Къалай асуулу адам эди!

Мени атам а?.. Анга тарала, анга термиле, мени сабий кюнлерим ѳтѳб кетдиле. Бусагъатда кесим аны кѣбине келгенимде да, аны керекли болгъанлай, аны из-легенлей, аны ауазын эшитирге талпыгъанлай турама. Не кюрешсем да, атамы тюрсюнюн а кѣзюме кѣргюз-талмайма. Юйде да бир деб бир сураты къалмагъан-ды. Билмейме, атамы, бир къауумлача, суратха тюше, юсюне джел къакъдыра айланыргъа заманы болмай болур эди. Иши бек къаты эди, дейди анам.

Мени кѣз аллымда тургъан къайсы заманыды де-сенг, къалай унутмай турады ол да, билмейме, ол Лей-ла айтхан заманыды...

Къайда эсе да суу ызында джууунган да, ойнагъан да этиб, кюнорта заманда, тамам ач болуб, чабыб юйю-бюзге келгенимде, арбазыбызда эки-юч къарт, таякъла-

рына таяныб, башларын да энишге мыдах ийнб тура эдиле. Быланы къарамларындан сескекли болуб, чабыб юйге киргенимде, юйню ичи да адамдан тыкъ-тыкълама болуб тура. Джылагъан-сарнагъан тауушланы эштиб:

— Ання, не болгъанды, ой ання, къайдаса? — деб, кычырыкъдан алыб, адамланы артлары бла сыбдырылыб кириб баргъанлайыма, хоншу къатыныбыз акъырынчыкъ башымы сылаб тохтатыб:

— Джукъ да болмагъанды, джылама, джанынга болайым, бар, эшикте ойна бусагъатда, — деб, мени ызыма тартыб тебреди. Мен ызыма джанлай келиб, къаллайла эсе да къолундан ычхындым да, ич юй габа мыллыгымы атдым. Юйню тюз ортасында бир къара джамчыгъа чырмалыб биреу сойланыб джатады. Аны юсюне да бир талай къатын къабланыб, сарнай тура эдиле. Мени кычыргъан тауушумуму эшитди, огъесе ким эсе дамы кѳргюзтдю да, анам, мени къаллайла эсе да эслеб, бир джанымдан чыгыб къалтыргъан бармакълары бла башымдан сылады. Андан сора акъырынчыкъ, тентирей-тентирей, къолумдан тутуб эшикке алыб чыкъды. Мен олсагъатда не болгъанындан хапарлы тюл. эдим. Кесими да олсагъатлай бизни элден узакъ болмай орналгъан бир тау элде джашагъан анамы эгечи биргесине алыб кеслерине элтген эди. Артда, ма ол джамчыгъа чырмалыб тургъан мени атам болгъанын билгенимде, ол къара джамчы кѳз аллымдан кетерге унамай, талай джылны турду. Атамы тюрсююн а, не кюрешиб, ма бюгюн да эсима тюшюралмайма.

Анам хапар айтханнга кѳре, атамы саулугъу къарыусуз болгъанды. Ол себебден, не бек тилеб кюрешсе да, аны аскерге алыргъа унамай, районда тамадалыкъ этерге кѳюб кетгендиле. Анда атам ишлей-ишлей туруб, артда, немцала биз болгъан джерге кире тебрегенлеринде, бир талай адамны да биргесине алыб, элден къа-

чыб чыкыгъанды. Гошаях Сыртында атам партизан бѣлек кѣураб, алагъа башчылыкъ этиб тургъанды. Немцалагъа кѣб халеклик салгъандыла...

Артда ким эсе да, атамы суймегенлеринден биреу, «джашынгы да, юй бийченги да немцала тутхандыла, кеси келиб кѣолубузгъа тѣшмесе, аланы асарыкыбыз», — деб турадыла деб, ѳтюрюк сѣзню джайгъанды. Бу хапар атама да джетгенди. Юйдегисине элчилеге да болушур муратда, башчылыкъны нѳгерине аманат этиб, элге чыгъаргъа кѣуралгъанды. Нѳгерлери иерге унамагъанларында, ингирге дери мындан ары чабыуулну кѣалай барлыгъыны юсюнден ушакъ бардыра туруб, кѣз байланнганында, кишиге да джукъ айтмагъанлай, шыкыртсыз, эки нѳгерин да биргесине алыб, тюз хапар билиб келирге джолгъа чыкыгъанды. Хапар сорургъа бу тѳгерекледе киши кѳрмегенинде, тенглерини бири, атама «мен барыб элни кѣыйырында адам кѳре эсем, хапар соруб келейим» деб, тилегенди. Атам ол айгъаннга унамай, «сиз былайын сакълаб туругъуз, атылгъан таууш эшитсегиз, болушлукъгъа чабарсыз, мен кесим барыб келейим», — деб, нѳгерлеринден айырылгъанды.

Ол акъырынчыкъ, элге джууукълашыб тѳгерегине кѣараб, кетиб баргъанлай, аллында бир уллу дюккючге абыныб джыгъылгъанды. Олсагъатлай огъунакъ кѣолундагъы кѣурулуб тургъан автоматы кеси аллына атылыб, немцаланы сагъайтханды. Ит юрген тауушла да чыгъыб, адам тауушла да джууукъдан джууукъ келиб тебрегендиле. Атам, не этерге билмей, джерге бауурланыб, «не болсам да сени бла болурма» деб автоматына кѣарышханды. Кѣб турмайын, итни исси тылпыуу бурнуна ура башлагъанында, несин да унутуб, автоматны сампалын ычхындыргъанды. Не аямай чабыб келген ит, кѣоргъашын окъ кѳкюрегин джыртханында, джерге сой-

ланнганы бла аны ызындан келген ит да, аны юсуне абыныб, ачы къангсый тургъан нёгерин талаб тебрегенди. Атам олсагъатда бираз эс джыйыб ызына сюркелиб тебрегенди. Нёгерлери да джетиб мынга къошулгъандыла. Уруш башланнганды. Автоматла, не къадар от чючкюрюб кюрешселе да, къалын чегетча, басыныб келген фашист солдатланы артларын эталмагъандыла. Атам бла аны эки нёгерини уа окълары бошалаыб, гранатлагъа кёчгендиле. Немцала, аны ангылагъанча, джууукъ келирге базмай, узакъдан къоргъашынны джаудургъандыла. Эки нёгери да ёлюб, атам да ауур джаралы болгъанды. Олсагъатда атамы кёлюне «энди, ёлеме да ёлеме, не болса да, ахыр дертими алыб ёлейим», — деген акъыл келиб, къолларын ёрге кёлтюргенди. Немцала «бу не эсе да хыйлалыкъгъа этеди ансы, совет партизанла жанлары саулай къолгъа тюшмеучендиле» деген акъылда бир кесекни мурукку этиб туруб, атам къарыусуз болуб къырдышха аугъанында, экеуленни сынаргъа алгъа джибергендиле. Атам арт къарыуун джыйыб, бираз ёрге кёлтюрюле келиб, гранатаны шууулдатханды. Эки солдатны топракъ къатыш хауагъа кёлтюрюлген къара кёлеккелерин эслеб, «кёрдюгюзмю аны ётлюлюгюн» дегенча, башларын чайкъай, фашистле биягъы къоргъашынны атамы юсуне джаудургъандыла...

Сора бютеу саны элекча тешик-тешик болуб тургъан атамы тегерегине джыйылыб, туруб нелени эсе да дыгъырдай, анга сакълауулла салыб, ким келлик эсе да бир кёрейик деб тургъанлайларына, бизни партизанла, кече арасында аны излей чыгъыб, сакълауулланы да кырыб, ёлюгюн да ташатын юйге алыб келгендиле...

Ма, бу хапарны юсунден айта эди дагъыда бюгюн Лейла.

Бизни юйюбюзню аллына келиучю джашчыкъ, «ата-

нгы ёлгенине кыйналдыңмы дегенинде, кычыб кетди деб ма меннге айта тура эди. Ол а кылай болган эди... Атамы басдырганларындан сора бир ийыкдан анамы эгечи мени юйюбюзге алыб келди. Юйге киргенлей огъунак, анамы мыдах кырамына тюртюлюб, мен да бир кесек салкын болдум. Ол кюн ингирге дери анам да, мен да кыу-шуу юйде сагышлы олтурдук. Ингирде уа анам мени кёюрегине кысыб, терен солуй, орунга кирди. Ол кече экибиз да джукылаймай, тангга дери чыгыб кетдик. Кёзюм кыалкыуга кетиб барганлай, ол джамчыга чырмалган адам мени кёз аллыма келиб тохтаб, илгендириб уята эди. Олсагытта анам мени башымы сылаб; «Джукыла, джаным, джукыла, атанг да ишден арыб келгенди да джукылаб турады», — деб, меннге кёл этерге кюреше эди, кесини да эки кёзю джыламуздан толуб турганлай. Мен, сабий болсам да, алай бирчикни айырмазча туюл эдим. Алай болса да анама соруула бериб алайсыз да кыйналыб турган джюрегин кыйнарга излемедим... Эртденбла эртеде туруб, Лейлаланы арбазда кюнтурушха чёкдюм. Бир кесекден, меними эследи, огъесе турур заманы болубму кыобду да, Лейла, эшикке чыгыб, мени кыатыма келиб, энишге кырады. Мен анга кыалган заманладача джарык тюрберге кюрешдим. Алай а не эсе да бетимден мутхузлукну ызын кыораталмадым. Арабызда иги кесекни уюб турган шошлукну Лейла бузду:

— Кыайда эдинг, Хасан? Быллай бир кюнню кыайда турдунг? Мен ойнарга киши табмай турганма, билемисе сен аны? — деб эки кыашчыгын керди. Мен джууаб этмедим. Бир кесекден дагыда мыдах ауаз бла ол кеси айтханча: «Атангы ёлгенине бек кыйналдыңмы?» — деб баш энишге кырады. Мен, экинчи сорууна да джууаб кыайтармай, акырынчык ёрге туруб, эки кё-

зюмю да кьол аязларым бла джабыб, юйюбюз таба кьачыб кетдим. Юйге келиб терезеден кьарагъанымда, Лейла, туура олсагъатда тургъаныча, кьымылдамайын, биягъы джерде баш энишге кьараб тура эди. Мындан сора мен да Лейланы экинчи кёрмедим. Анам, мени бир-гесине алыб, немцаланы аз джерлерине, биягъы эгечини юйюне алыб кетди. Артда, немцала элибизден кьорадыла деб эшитгеникде, юйюбюзге джыйылдыкь. Юйге кирир-кирмез биягъы мен, тансыкь болуб, Лейлаланы арбазгъа джумулуб джетдим. Алай а эшикге салыныб тургъан киритни эслеб, санларым кьалтырадыла. Быланы да ёлтюрюбмю кьойдула? Сау эселе, кьайдадыла экен? — деб сагъышха кёмюлюб тургъанлайыма, ол меннге кьызтеке деген джашчыкь чабыб келиб:

— Хасан, Лейланымы излейсе? Ала былайдан тюне-не кёчюб кетгендиле, — деб, не айтырыкьды дегенча, мени кёзлериме джити кьарады.

— Къайры? — деб кьысха сордум мен, уллу адамча, тамагъымы базыкь бошлаб.

— Къайры эсе да узакьгъа дей эдиле. Лейла кеси да сени да, анангы да кёрюрге бек термилиб кетди. Гюбесенг, Хасаннга мени саламымы айтырса, кёлю кьалгъан джери бар эсе, кечсин деб тилеген эди....

Ма былай айырылгъан эдик Лейла бла мен. Энди уа кьаллайла тюбешгенибизни кёрдюгюз.

Тангны огъары джаны джарыб тебрегенди. Эртденли неге эсе да кьыйналгъанча, кьаралыб тургъан талгъыр къаяла акь бояугъа кёмюле барадыла. Кёкню басыб тургъан джарыкь джулдузла, мутхуздан-мутхуз бола келиб, бир-бири ызындан тас боладыла. Къайда эсе да кюнбатхан джанындан салкьын джелчик уруб, кьобанны эки джанын алыб тургъан бусакь тереклени чапракъларын аз-аз чайкьайды. Бу джелчикни салкьын кьана-

тына сагъышладан къутула баргъан мангылайымы тутуб, къайда болгъанымы да унутуб, иги кесекни табигъатны уянганына къараб турдум. Шахардан узакъ болмай орналгъан тау элчикден гугурук кычыргъан тауушла эштилиб тебредиле. Алай а алкъын киши кымылдаб кёрюнмейди. Джазгъы кечеле кысха болгъанлары себебли, адамла кюн тийгинчи ёрге туругъа ашыкъмайдыла. Мени да ашыгъыр джерим джокъду. Мен бююн атарыкъ тангны аллын сакълайма. Бююн Лейла бла Кемалны юлерине ашырлыкъбыз. Бююн аланы эм уллу къууанч кюнлериди. Кемалны ата-анасы Лейла бла тюбеширикдиле. Мен алагъа, бу атыб келген тангны хурмети бла, кёб джылланы насыблы джашарларын излейме.

Эки кёзюмю Къобанны тылыча ийленген толкъунларына чыракъ ийиб, тюз аллыма къараб тургъанлайыма, Къобанны къарта кёкюреги къан къуйгъанча кызарыб тебреди. Мен кёзлерими кызыл толкъунладан сыйырыб, тау джитилени тёппелерине джибердим. Таракъ тишлеча, ёрге-ёрге чыгъыб, садакъла киби, кёкге атылыб баргъан тау джитилени башларын джарыкъ кюнню джылы тили джалайды. Мен ёрге туруб, чыгъыб келген кюнтаякълагъа да салам бере, джангыз аякъ джолчукъ бла шахаргъа тебредим. Энди шахар саулай уяныб эди: мотор улуула, джарыкъ тартыула, ит юрген, адам кычыргъан тауушла шахарны кенг орамларын толтура эдиле. Мен Къобанны юсю бла кёнден тар-тылгъан, темир чыбыкъладан эшилиб тар кёпюрчюкден ётуб, ёрге чыкъгъанлайыма, аллыма, имбашларында сахтиян сумкалары бла, школгъа кетиб баргъан джашчыкъ бла кызычыкъ тюбедиле. Экисини да юслеринде чыммакъ кёлеклери. Джангы итну урулгъан школ формалары. Бетчиклеринде, джангы тийген чуууакъ кюнню

джылы таякълары ойнай, шахарны кюзгюча джылтырагъан сыйдам орамында къууанчлы кетиб барадыла. Была бюгюнню алапат джашауну насыблы сабийлеридиле. Ма была ючюн бергендиле Лейланы да мени да аталарыбыз джанларын. Ма была ючюн биз да, керек джерде, аталача, артха турмай, тюзлюкню джакъларыкъбыз. Мен джашчыкъ бла къызчыкъны ызларындан, Лейла бла мени гитчелигибизни кёюме кёрюзте, иги кесекни къууанчлы эмда бушуулу къараб туруб, юйюбюзге келгеним бла биягъы телефонну зынгырдагъанын эшитдим. Ким телефон звонить этгенин биле турсам да, бираз безирим келиб:

— Хо, мен Хасанма. Кимсиз, не керекди? — деб къыджырадым.

— Анга къара, муну айтханына, — деб сейирсинди биягъы Хусей. — Унутубму къойдунг мени ауазымы?

— О кеч-кеч, биягъы мен арыгъанма да, — деб дагъыда бир затла къоша тебрегенлейиме:

— Билеме не айтырынгы, билеме. Кече дамы джюрюйсюз командировкагъа, — деб, тюненеча харх этиб кюлдю. Мен «хо» деб, экинчи джукъ айтмай тирелиб къалгъанымда, биягъы Хусейни тауушу чыкъды. — Бу заманнга дери джукълабмы тураса? Танг атханлы излейме биягъы сени. Дженгил бери джет. Тойгъа барабыз.

— Хо, Хусей, джукълаб тургъанма, кечигиз, бусагъатдан джетейим, — деб, мен биягъынлай чартлаб эшикге чыкъдым...

АММА ЫШАРДЫ

Тамара биргесинде ишлеген кызладан кишини кѣрмегенли талай кюн болуб келеди... Загсха тебрегенлеринде, аны машинада Хасанны къатына олтургъанын эслеб, шыртчаппа Гоша биргесиндеги тиширыулагъа:

— Уялмагъан «тул» къатынны кѣремисиз, ол киши джашны кълутугъундан кириб баргъанын, — деб машинаны кѣргюздю. — Ёлгени ашхы эди андан эсе, атасы бла анасыны бетлерин джояргъа тебрегенди!

Узайыб баргъан машинадан кѣзюн алмай:

— Ышармагъаннга киши да кюлмейди! Тийре кызланы сыйларын тюшюреди, тоба! Андан кѣргенибизни этебиз деб, ол бизни аманка да бир джангылмагъа эди, — деб бир узунчепкен, мыйыкълы тиширыу да сѣз кѡшду.

— Алма терегинден узакъ кетмейди. Атасы бла анасы да берекет кѡрутхан бирледиле. Аладан тууб, алагъа ушамай къаламыды — деб, Гоша джаннган отха фатеген кѡуйгъанча этди.

— Сен, Гоша, артымда кългъын, бусагъатдагъы джаш тѡлю бузулгъанды, — деб мыйыкълы къатын да акъыртын шыбырдады.

— Хай-хай-хай, аллахым сакъласын, уялмаз!..

Машина букъу-букъу этиб, быланы кѣз туураларындан ташайды.

...Джаш, кыз да джыйылыб, ингирде Хасанланы

арбазда абезекге барадыла. Джангы келген келин Сеирни гитче джашы Хасанны юй бийчесиди. Келген кюнден огъуна Тамара Сеирни бираз сескекли этиб, джюрегин илгендиргенди...

Кёб турмай, келинни «кёолун-аягъын бош этдиле». Тёрт бюклениб, берне келликди деб турсала да, келинни анасы Тамараны къайын атасы Мусосха къаптал бла бир кёол керек, къайын анасына да чепкенлик бла бир кашемер джаулукъ салыб, «Джангыз баламы аямагъан, мен аладан джугъуму да аярыкъ тюлме», — деб айтдыргъанды.

Бу болумну кёргенинде, Сеир, кёолун силкиб, абадан джашын эсине тюшюргенча этди. Аны базыкъ эринлери джашыны атын айтханча къымылдадыла. Амманы бети-къуту да кете, ол кеси кесине: «Ол сау болса, биз былай сыйсыз боллукъ тюл эдик! Арыгъан хашкенле, не аны, неда аны джангыз къызчыгъы Любачыкны атын табмагъандыла! Энди джамагъатха бетибизни къалай кёргюзюрюкбюз!» — деди...

— А къыз, мен Муратдан ийлыкъгъандан юйюбюзню тютюн чыкъмазлыкъ этгенме, — деб Сеирни ортанчы келини Мёлек Тамарагъа хапар айтыб башлады.

— Атабызны атасы джыйырма джылны мындан алгъа ёлгенди. Анабызны анасы ёлгенли да онбеш джыл болады. Алагъа да толу берне этген эдим. Келеди деб, ол аллына къараб тургъан Любагъа уа эм баш чепкеними берген эдим. Бергениме, кыйналгъан кыйыныма да сокъуранмайма, разыма.

— Ырысхынгы суугъа къуюб не табханса да, теги? — деб, накъырда сылтау бла, Тамара абсынын къакъды.

Кирпиклерин дженгил-дженгил къагъыб, Мёлек:

— Да, табыб а не табханма, аякъ орунлу болуб джашайма, — деди.

Келилени бернени юсюнден этген ушакълары ич юйде Сеирни къулагъына чалышды. Ол босагъадан уллу юйге атлай:

— Къуру къолгъа къуш къонмаз, — деб Тамараны къагъаракъ этди. Тамараны тюртгенине разылыгъын билдире, Мёлекни бети джарыды.

— Анабыз, къоюгъуз, къумурсха тёбени къозгъамагъыз, кюн бузулургъа хазырды, — деб Мёлек башхартды.

Мёлек бла Сеир бир-бирлерине къарашдыла. Сора Тамара:

— Тоба, кюн бузулургъа, бузулмазгъа да болур, ёнге мени кишиге джалыныр акъылым джокъду неда биреуню харакетине-хадегине сукъланмайма. Тюсюн айгсам, халкъ джанын-къанын аямай, колхозгъа урунуб, къралыбызны байлыгъын андан да ёрге ёсдюрюр ючюн мыллык атыб кюрешген заманда, колхоз ишден башларын джанлатыб, от къошунлача, кеслерин тыбыр ташдан айырмай тургъанла бла бир юйде джашагъан огъай эсенг, анабыз, аллайла бла джолда джюрюрге да ийлыгъама! — деб Тамара, эки къара къашын да кериб, Сеирге ёхтем джууаб этди.

— Къара аны айтханына. Бар алай, гырт дерик эди санга, сора нек ийлыгъаса аны бла джашаргъа? Сени Мёлекден артыгъынг неди, тукъумунг-джугъунг анданмы артыкъды? Сиз алагъа джетмейсиз, бош джаншама.

— Меннге не этерими юретме да, Тамара, джангы келинча, кесинги туту бил! Кесинг кёресе да, мени юй къуллугъум ауурду, огъесе ол къуллукъну ишге санамаймыса? — деб, Мёлек Сеирден кёл табханында, Тамараны хиликге этиб кюлдю.

— Сен артымда кьалгъын, келинчигим! Бек тюз айтаса, юй кьууллугъунг ауурду, мен да кьарыусуз болгъанма, — деб Сеир, гита балтагъа ушаш бурнун кериб, Тамарагъа эрши кьарады.

— Огъай, анабыз, Мёлек джангылады, — деб Тамара Мёлекге айланды. — Бизни фермада ийнек саууучу болуб ишлеген Абидатны юйдегиси бизден эки-юч кьат кёбдю...

Абсынланы ушакъларын эшикден кирген джашчыкъ бёлдю.

— Мёлек! — деди ол, — Люба келе турады.

— Къызыбыз келеди деб барады, аллына кьарайыкъ, — деди.

— Анабыз, къызчыкъ келе турады! — деб, этеклери да джел-джел эте, Мёлек Любаны аллына чабды.

Тамара кеси джангыз кьалды. Терезеден джууукълашыб келген къызны кёргенинде, ол кеси-кесине: «Толгъан айча, кьалай чырайлыды», — дей, Любаны аллына чыкъды.

Любагъа джыйырма юч джыл болады, кеси да орта бойлуду, гырмык кирик узун эшмелери табанына джете-диле. Ол Ставрополь пединститутну бошаб келеди.

— Анам! — деб Люба Сеирни кьучакълаб, Мёлекни кьолун тутду. — Келинчик кьайдады?

Сеирни бир-бирине кысылгъан ингичге эринлери кымылдай, кьош кьашлары бир-биринден айырылгъанча болуб, кёзлерин дженгил-дженгил джумуб ачды:

— Юйдеди, — деб Любаны кьолундан тутду, — кызым, эшигим джабылгъанды, отум кёмюлгенди. Келин алама деб уят кьабугъу болмагъан бир хыштыбетни алгъанма. Ол келген төрт айны ичинде берекетибиз ызына айланганды. Берне бла не Хызыр харибни, не сәни атынгы табмагъанды.

Быланы алларына Тамара чыкъды, аны кѣрюб, кѣолун Сеирден алыб, Люба Тамараны кѣучакѣлады. Аны кѣучакѣлагъанын онгсунмай, амма кѣзлерин бир джанына сюзюлтюб, кѣынгырына кѣарады.

Тамара Любаны чемоданын алыб, быладан алгѣа юйге кирди.

— Ол бизге берген бернени элибизге уллу хапар эгендиле, — деб, Сеир кѣарыусуз ауаз бла шыбырдады. — Сен, кѣызчыкъ, аны Хасаннга бир чертмей кѣойма...

Любаны чыммакъ акъ мангылайы джыйырылыб, кѣалам тартханча, узун ингичге кѣара кѣашлары орунларындан тебгенча болдула. Бишген дугѣумлача, тум кѣара кѣзлери джумушакъ джылтыраб, кѣалай эсе да бир тюрюлю, адамны сейирсиндирирча бола:

— Анам, тилде суюк джокѣду! Эригиб тургѣанланы кѣайсы бирини ауузун джабарыкъса, айтма кѣой. Сени да, анам, мени да келин берлик чепкенлеге кѣараб тургѣан джерибиз джокѣду, джюрегинги кѣыйнама. Меннге да, мени атам Хызыргѣа да берне керек тюлдю!

Любаны айтханын онгсунмагѣан халда Сеир башын булгѣады...

— Анабыз, Любачыкъ да келгенди сора, бир этчик салырмы эдик? — деб Тамара Сеирге сорду. Алай болса да аны джууабын сакѣламай, чардакъда тургѣан сау еѣакъны бир бутун алыб тюшюб, Тамара чоюннга салды. Келинни таукеллигине Мусосну кѣлю кѣлтюрюлюб, сл кѣууаннганын да джашырмай айтды:

— Джаша, келинчигим, бизни бюгюн кѣакъ эт бла сыйларгѣа тебрегенсе!

Сеир не айтыргѣа да билмей, бышлакъ джыккырни тузлукъ таш басханча, кѣайдагѣы сагѣыш башын басыб, баш энишге кѣарагѣанлай, кѣалгѣанла бла бирге кѣакъ этден ашайды. Ары дери Сеирни кѣызгѣанчлыгѣы

ючюн, Мусос хыны этиб, аны ойландырырча быллай сёзле айтыучан эди:

— Ай аллахны суюген кёулу, быланы кимге кысыдыраса? Джашларынг бла келинлерингден багъалы сен адам табмазса! Къой бу кылыгъынгы, хар нени да тинтгенлей турма!...

...Бюгюн Хасан колхоз иш бла районнга тюшгенинде, Тамарагъа эки мийиктабан туфли бла бир дарий чепкенлик келтиргенди. Аланы кёрюб Мёлек бузулду: «Меннге уа нек келтирмегенди?» — деб, джарасына туз себилгенча болгъанды.

— Къызыбыз, джашыбыз Тамарагъа келтирген саугъаларын кёргенмисе? — деб Мёлек, Любаны сынагъанча, зуккусуна къараб сорду. Люба, Мёлекни тамам тебгенин таныб, аны ойлашдыыр мурат бла айтды:

— «Чёбню кёлтюрсенг, тюбюнден терек чыгъады» дегенча, аллай бош затланы эсинге да алма, келин, са-нга да алырбыз.

Была былай сёлеше тургъанлай, Тамара, ишден къайтыб келиб, юйге кирди. Люба бла Мёлекни нени юсюнден сёлешгенлерин дженгил огъуна ангылаб:

— Джарлы, биягъы чурукъла бла чепкенликни даурунму башлагъанса? — деди ол Мёлекке. — Билемисе, бусагъат заман ишлемеген тишлемез заманды!

— Сен ишлеген бизге болмаймыды? — деб Мёлек эшик артына барды. — Бир тынчлыкъ кёрмей, агъачны насыбсызы тирменнге къакъгыч болур дегенча, белими тюзетмей айлансам да...

— Эй, Люба, ол бу акъылда болур, бизни айтханыбызны ангыларыкъ тюлдю. Бара барыб, бир тюшюнюр эсе уа, — дей, Тамара уллу юйге чыкъды.

Аны асыры сан этмегенлерине джюреги кыйналыб,

Мёлек орундукуьга олтурду. Сора аны эсине: «анабыз-
га Тамараны юсдюрейим», деген акъыл келиб:

— Анабызны сеннге айтханларын сен бир эшитге
эдинг! — деб аман табханын куюб тебреди.

— Тюз айтады, мен сенича акъыллы къайдан болай-
ым? — деди Тамара.

— Анабыз къартды, къарт адам сабий кибики. Аны
не айтханын да биз кёлтюруге керекбиз!

Тамарага аны айтханы бууну куюлагъына джел ур-
ган чакълы да болмай къалгъанын таныб, Мёлек:

— «Джан ауруса, сокъур кёзден джаш чыгады», —
дейди, сени сёкселе, тёзалмай, билгеним кибики бир сени
кёрууларга кюрешеме, — деб эки кёолун да джан
сюеклерине салды.

— Меннге джакълыкъ керек тюлдю, ишинг бар эсе,
джарсытма да эт. Алай тюл эсе...

— Энтда эт аллай аккага джюн тартма, сен не за-
манда да алай терс акъыл болур эдинг, — деб Мёлек
дженгил огъуна уллу юйге кириб кетди.

Ишни да тындырыб, кеч да бола, Хасан юйге келди.
Аны юйге джетерин сакълаб турганча, кёк къаты-къа-
ты джашнаб, челекден куйганча, джангур куюб баш-
лады. Ол арыган болур эди, бетин-кёолун джууган-
лай, ашарыкъ къайгылы да болмай, барыб орундукъ-
га таянды.

Сеир бир бёлек кюнден бери, кесини кереклиси бол-
маса, Тамара бла сёлешмейди. Бир сёз айтса да, ташны
ташха урган кибики. Бюгюн, эртденли артыксыз да
кесин кёбдюруб, мангылайы да чибин ау джабышханча
джыйырылыб, Хасанны аллына къараганлай турган-
ды.

Бир джанына, кынгырына къарай, Сеир Хасанны

къатына баргъанды. Къалай сѣз башларгъа билмей, сытчы-мытчы бола:

— Балам, — деди ол, — кесинг билесе, биз не заманда да рысхы тохтагъан бир юй эдик, аны аягъы арбазгъа кирген тѣрт айны ичинде, берекетибиз, рысхыбыз ызына айланган къой эсенг, эски юйюбюзню шорбатлары да тилленгендиле, — деди Сеир, кесин неге эсе да сейирсингенча эте: — Ол джарлы Мѣлекге да къанат битдиргенди. Тамараны сѣзлери атанга меннге да ийне кирик тюреледи. Уяты кетиб бошагъан бирди. Бу худжу хашкенни ары бир...

Хасан, джукъ айтмайын, Тамара тургъан юйге кирди.

— Сени къартлагъа джууаб этген, хыны сѣлешген къылыгъынг да болур дейме?! — деб сорду. — «Этти хатери бла шорпасын ич» дегенлей, атангы, анангы хатерлери ючюн тѣзюб турдум. Сен а...

Эртденнгиде сууукъ суудан ѣтген атны бутлары къалтырагъанча, Тамара джууаб этелмей къалтырады.

— Мен санга сорама, сенмисе къартлагъа оноу этген?! — деди дагъыда Хасан Тамарагъа.

Тамара эсин джыялмай:

— Мен... мен... алай нек соргъанынгы ангылаялмайма? — деб, Тамара Хасанны бетине джити карады.

— Келин, бетинг алай акъ учхун нек болгъанды? — деб, эшикден кириб келген Люба сесекли бола, Хасаннга карады. Хасан башын бир джанына буруб, аузундан бир сѣз да чыгъармады.

— Бююнлю тансыкъ болуб, тѣзалмай, ингирге кючден джетдим, тоба, — деб Люба Тамараны ийнакълады. Тамара, Любадан джашырмай, Хасанны нек урушханын айтды.

— Алайды, — деди Люба, — аланы акъылларын келген кюнюмде огъуна да билген эдим.

Къызчыкъ, келинни кѣлюн чапыра, ушакъны башка джары бурду.

— Анабыз да аны меннге юсдюреди, — деб Тамара Любаны бетине къарады. — Мен анга не хата этгеними ангылаялмайма.

Хасан бла Сейирни этген муратлары анга белгилн болгъаны себебли, Люба тынгылай туруб:

— Аны хоншула эштмесинле! Люба келгенлей, келинлери кетиб къалгъанды деб, элде хапар боллукъду. Андан эсе уа... Тоба, Хасан, сениге сейирсиниб ёлемэ. Уллу киши, джолдан алджай башлагъанса. Хоншу, тенг кюлюр, хиликке этерле, сен а ол затха сагъыш этиб, ойланыргъа иш этмейсе, джамагъат не айтыр деб, аны къулагъынга алмайса! — деди.

— Ха, Любачыкъ, къарт анабызгъа уа не этейик? Тамара игиге юренсин, адам болсун деб, анамы къайгъысы да олду.

— Тоба, Хасан, сен бир къуджур адам болгъан кёреме, — деб Люба сыртын анга бурду. Сора сен, колхоз бригадир, анама айтыб ангылаталмаймыса? Сора Хасан джукъ айтмай туруб, башын ёрге кѣлтюрдю:

— Теличик, анам разы боламыды сора? — деб герен ахсынды. — Сени атынгы табмагъан келиннге нек этек джайгъанынгы билмейме...

— Меннге быстырла керек тюлдюле, адам керекди! — деб Люба Хасанны сёзюн бѣлдю. — Ол бизге келгенли фермагъа барыб, аны къалай ишлегенине къарагъанмыса? Огъесе, ары барыргъа да анаммы къоймайды?

Хасан Любаны сѣлеше билгенине сейирсиннген болмаса, джууаб этмеди.

— Ийнек сауучула келинни суйгенча, сен мени да сую болмазса... Тюнене мен фермагъа баргъан эдим.

— Мен бармасам, ферма къачыб чегетге кирир деб-ми къоркъаса, къызчыкъ?

— Колхозну председатели Махти ийнек саууучула бла ушакъ этди, — деб Люба хапар айтыб тебреди. — Трибунагъа чыгъыб, келин кеси къарагъан 15 ийнекден 4-шер минг килограмм сют сауаргъа борч алды. Сен джюрегин кыйынаб турсанг...

— Хо, ол этмегенми барды! — дей, Хасан эшикке чыкъды...

Тамара фермадан, Мусос да бачхадан чыгъыб, эки-си да юйге тебретиле. Джолда келе Мусос келинине:

— Тейри, келин, бир-бирде аягъымы тубюнде чёб да сынмайды, чексиз къууанама, — деди.

— Къайдам, тоба, Любаны атасы, Сиз къууансагъыз, бизге да сыйды.

Тамара кёлюне джетмегенни ачыкъ айтыб, джюрегини кирсизлигин билдирди.

Келин бла этген ушагъын Мусос Сеирге айтды.

— Гырт дерик эдинг, ол да оноу этсин мени къанлыма! Къорагъын, сен тели, къол кёлтюрюрге хазырса, — деб дауур эте тургъанлай, Тамараны келгенин эс-леб, Сеир сёзюн башхагъа бурду.

— Любаны анасы, сени бу сёзлеринги эшитген бир уллу кыйынлыкъ барды дерикди. Къой, бошунагъа джюрегинги кыйынама.

«Ах, сени атынгы меннге ким сагъыннган эди эсе, аны аты шхуур артында айтылсын» дей кеси-кесине, ол Тамарагъа хыны къарады.

— Ол джарлы Мёлек бла нек кюрешесе? Аны бла кюрешме, ол бу эски юйню ара багъанасыды! — деди Сеир. — Юйюме мёлек кирди деб турсам, сен а къараджин болуб чыкъдынг да! Огъай, мен саулукъдан, бу юйню оноуу сеннге джетерик тюлдю!

— Любаны анасы, сени оноуунгу алама деб айланган киши болмаз да!

— Оу, сен чыкыгъан элге алысын умурса кьозласын, этибизни умурсача кюйдюресе.

— Анабыз, меннге ташны, тауну да джаудурдунг, — деб Тамара джыламсырады. Сеир, джууаб этмей, кьайгылы халда ахсынды. Амма кьалай айтса, Мусосну юйюнде алай болуучан эди кьачан да.

— Кьой, келин, джюрегинги кьыйнама, анагъыз сер болгъанды, — деди Мусос.

— Меннге аталмагъан ат кьалмады, — деб, Тамара джюреги кьыйналгъанын танытды. Юйню ичи, чибин учса эштиирча, шош болду.

— Кьоркьмагъыз, менден эрикген эсегиз, кетерикме...

Сеир, сёзню кьалай бла бир джанына бурургъа билмейин, сорду:

— Атасы, не ашарыкьсыз, джауму чайкьасынла, огъесе этчикми салсынла?

— Бу хыны кюнюнгде мен айтханны этерик болмазса, келинлеринге сор, аурууунгтас, — деб, Мусос Тамарагъа кьарады.

— Джау да чайкьайыкь, бир чюгюндюр хычын да этейик, — деб, Мёлек ич юйден кьычырды.

Тамара уа, печге от эт деб, рукомойникде кьолларын джууа тургъан Хасанны эследи.

Джанджаулукь бла кьолларын сюрте, Хасан:

— Тейри, Люба, мени эки аягъымы бир уюкьгъа тыгъыб, сен келинге хыны этгенсе деб, ишчилени арасында аман уялтды. Беш-алты джылны мындан алгъа ол бурнун сюрте билмеген кьызчыкь эди. Энди уа ишчилени ауузуна кьаратыб, эски чирик адетлени эндиги джашаугъа кьаллай бир чырмау болгъанларын чертиб кю-решеди.

— Берне бериб, адам адамны джашатмайды, барыбыз да ишлейик, иги джашайыкъ десем, оноу этесе, Мёлекге ишге чыкъсын дейсе, деб, кесинги тыймай эдинг да! Ойлашамы башлагъанса? Меннге айтхан сёзлериңги терслигин Люба ангылатды да сеннге!

— Быллай джашау азабды меннге, сен а чыртда алмайса эсинге, — дей барыб, арт эшик бла чыкъды. Хасан, аузуна суу уртлагъанча болуб, бир сёз да айталмады.

Тамар фермагъа баргъан джол бла тебреди. Башха адамланы къолларына, джангы джашаугъа тебрегенинде, уллу эгечини айтхан сёзлери эсине тюшдюле: «Кёб тюрлю зат кёрюрсе, кёб сёз эштирсе, кесинги эслеб тур, басымлы бол. Бошлама кесинги!» Ол кюнледе Тамараны кёлюне кёб тюрлю сагъышла келген эдиле. «Мен къартла бла джер-сууму юлеширикме! Къайын анам не айтса, аны этерме да турумма» деген эди.

Алай а ишни таныгъанында, Тамара сейирге бой салмады. «Атабыз бла Любагъа кёзюм къарайды. Огъай аладан айырылыргъа джарамаз» деген сагъышла кёймейдыла. Алай а тохтамай кетиб барады...

Бир заманда:

— Ке-келин, Та-мара, джаным, кечегиде къайры бараса? — деген тауушну эшитиб, ызына айланганындз, Любаны эследи.

— Игитда дейсе: — юйню берекетин алыб, сизге къайгъы салгъан менме сора!..

Люба ышарды. Тамараны къатына олтуруб аны имбашына къолун сала, акъырын айтды:

— Тилейме, келин, сен бизден кетме! Алгъын заманда къалын-берне къызыу джюрюб, ала амалтын кёб юйдеги чачылгъанды. Биз аллай затланы болдургъан огъай эсек, аланы юсюнден сёлешмезге керекбиз.

Бир заманда, боран-гылан эте, Мёлек да джетиб, былагъа кышула айтды:

— «Кечеги сёз кери кетер» дейдиле. Кел, юйге барайыкъ. Бюгюнден сора Любаны анасы сеннге бир сёз да айтмаз, мен да тилерме.

— Къолунгдан келмезлик ишни бойнунга алма! — деди Тамара. — Меннге ёкюл керек тюлдю!

Мёлек акъырын ёрге турду.

— Алай болса да, Тамара, тюзюн айт, мени ишлемегеним ючюнмю кетесе?

— Огъай, мени не ючюн кетгеними билмейсе...

Бир джанындан Хасан да чыгъыб:

— Къайры бараса? Сабийине урушмагъан ана боламыды? Бюгюн урушса да тамбла ариу айтыр... — деб Тамарадан кёл алыргъа кюрешди.

Хасанны сёзлерине сейирсине, Тамара:

— **Былай** боллугъун сен аллындан да биле эдинг, алай а ол берне хадаус эди сени одалгъа ийген, — деди.

— Сен тюз айтаса, — деб, Люба келинни кыучакълады.

Была бары да, Тамараны да алыб, кеч бола юйге къайтдыла. Хасан бла Люба уллу юйге киргенлеринде, Мусосну юй тюбюнде ёрге бла энишге бара тургъанын кёрдюле.

— Бери джыйылыгъыз! — деди ол.

Мёлек юйге киргенинде, джюреги джау чайкъагъан гыбытча ура эди. Ол акъырын Сеирни кыатына барыб олтурду.

— Бюгюнден сора быллай иш болуб эшитмейим, болду, мен ёлмегенме! Сен, ариу айтыб, уллу келинни эрке этгенсе, — деди Мусос, Мелекни эслемегенча этиб. — Кеси уа къайдады? — деб тегерекге кёз джетдирди.

Мёлек, кьоян согъанчакъ этиб, ол юйге чыгъаргъа умут этгенин таныб, Мусос босагъагъа джетиб баргъан келинине:

— Келин, юйде анагъыз этмез кьуллукъ джокъду, кесинг кёресе, сенден кьалгъанла бирери бирер джерде урунадыла, сен да бир джукъгъа кьол тийирсенг, иги боллукъ эди. Къалай кёресе? — деди.

Мусосну сёзлери джюрегине джарашмай, чалдышда джагъалашхан киштикча, кесин кёбдюрюб айтды келин:

— Да... а, Любаны атасы, мен ишден кьоркъмайма, алай а...

Была бары да мынгайышыб, Тамара не айтырыкъды экен деб, сагъышха къалыб тургъанлайларына:

— Ма, Любаны анасы, бюгюн бизге премия берген эдиле, — деб Тамара бир туюмчекни Сеирге узатды. Сеир алмады, не игиден, не амандан бир сёз да айтмай, кеси-кеси бла сёлешгенча этиб, баш энишге къарады. Тамара тута туруб аны аллына салды. Сора ол кесини ишини юсюнден, не ючюн премия бергенлерини юсюнден хапар айтды. Ала хапаргъа тынгылагъан сагъатда Сеир ачханы шыкьырматыб кьойнуна салды. Аны эслеб Мусос:

— Анагъыз хыны болса да, балаларым, джолну, джорукъну суйген адамды. Ачханы да сюер ючюн къалмайды, — деб кюлдю.

Аны накъырдасына барысы да кюлдюле. Кесин не гъадар тёздюрсе да, андан сора чыдаялмай, Сеир амма да ышарды...

ДЖАМЧЫНЫ КЪАНАТЛАРЫ

4-чю классны бошаб джайгъы каникул-лагъа чыкъдым. Къарт анам бла юй бачхада нартюхге чага этдик, гардош къаладыкъ. Атам, анам, тёрт къарнаш-чыгъым колхозну бютеу малын алыб, Бийчесыннга кетген эдиле. Тамада къарнашым Мухаммат къойланы, кичи къарнашым Дахир ийнекле бла къысыр тууарланы, аланы кичилери Солтан бла Мекер бузоуланы кюте эдиле. Анам ийнек сауа эди. Атам стауатны кечеги иеси эди.

Бир кюн Бийчесыннга туз алыб тебреген арбачы Ахмат орамда тюбеди да:

— Джюр къошха элтейим, тансыкъ болгъан болурса, элде орамланы ёлчелеб айланнгандан не табарыкъса, тау хауада солурса, — деди.

Асыры онгсунмаса да, мени къошха барырыма къарт анам да огъай демеди. Ючюнчю кюнюнде биз Шаушюгют ёзенде стауат салгъан къошха келдик. Бир ийыкъны Ахмат айтханча ох деб солудум. Бир кюн атам меннге:

— Мухаммат элге азыкъ келтирирге барады, ол андан къайытхынчы къойланы сен кютериксе, ананга айт да, аягъынга-башынга къарасын, — деди.

— Алай эсе, — деди анам, — чурукъларынгы школгъа тебресенг киерсе, ма быланы кий, — деб мурджарны тюбюнден алыб, эки туюкю чабырны узатды. Къайдан табды эсе да, джер-джерлерин чычхан тешген эки ышымны да букъуларын къагъыб къолума тутдурду.

Тюзю, ары дери чарыкъ болмаса, чабыр киймеген эдим да аланы тѣгерек айландырыб сейирсиниб къарадым.

— Джаратмаймыса, алай тюрлю нек къарайса? — деб джылы ышарды анам.

— Эртденбла бу сохтаны кишилигин бир кѣрейик, къойланы къалай джаярына бир къарайыкъ, — деди ингирде атам.

Мухаммат джамчысын, кийиз бѣркюн, патронлары бла шкогун берди меннге.

— Кюн сайын бир патрон, аны да, бѣрю кѣрмесенг, атмазгъа, болсунму? — деди атам.

Огъай демедим. Ол кече тамада къарнашым къатыш юзгерени къатында кулдаладан ишленнген «орундукъда» джатдым. Джукъларны аллы бла къарнашым:

— Сюрюуде ол сары текени кѣргенсе да? Гырджынчыкъ кѣргюзюб «теке, теке», — деб чакъырсанг, къатынга келиб къалады. Тутуб минсенг — атдан башхасы джокъду. Бютюн аламаты уа — къойла иссиленген сакъатда белибауунг бла аягъынгы текени аягына байлаб джукъласанг, къойла джайыла тебрегенлей, теке сени сюйреб уятыб къоярыкъды, — деди.

Сюрюучюле бла текелени шох болуучуларын ары дери да эштиучен эдим.

Танг белги бергенлей, атам уятды. Керти къойчуца кийиниб, башлыгъыма азыкъ салдым. Атам бла къарнашым юзгерени тар эшигинден секириб чыкъгъан къойла бла къозуланы санадыла.

— Ма, иги джаш, колхозну 785 къою бла къозусу. Сакъ бол! — деб стауатдан ашырды атам.

Кюн чууакъды, джерни юсю джашил тенгизди. Хар къалайгъа къарасанг да, гелеу ханслы сыртлада, къоллада, чатла бла ѳзенледе къой, тууар, джылкъы сю-

рюуле. Къойла мангырай, къозула макъыра, аллымда таш салгъанча джайылыб отлагъан сюрюуге мени бла бирге эки башлы, акъ сакъаллы Минги-Тау да къууаныб къарагъанча кёрюнеди кёзюме.

Кюнорта болургъа къойла чегет бауур таба тартхан къара къолан, узун тогъай мюйюзлю эркечни ызындай айландыла. Сора хамхотларын хансха тирей барыб, къачан эсе да джангур суу ашаб этген джаргамлада иссерге джарашдыла.

Джамчымы, башлыгъымы тешдим; шкогуму таягъымы да джерге салдым. Гырджын кесекчикни къолума алыб, сары текени къатына бардым да: «Теке, теке, теке!» — деб чакъырдым. Джаялача эки джанына ёсген мазаллы хыртды мюйюзлерин сыртына атыб, узун сакъалын силкинди, эки уллу тегерек кёзюн да джандырыб, бир теке къатыма келди. Гырджынны бир кесекчигин къабдырдым. Чайнаб джутду. Дагъыда, дагъыда хамхотун къолума узатды. Сора сермеб эки мюйюзюнден тутдум да, секириб юсюне миндим. Бели джумушакъ. Теке джюгюн дженгиликкеми кёрдю да, тик энишге алыб къачды. Бара барыб джаргамладан былай секиргенлей, къоркъуб башымы джерге атдым. Алчыгюлчю айланыб, томалыб джар туюне сыртымдан тюшдюм. Текеге миниу бла джолум болмазын ангылаб, энди аны аягъын аягъыма байлаб да бир кёрейим деген ой тюшдю эсеме. Биягъынлай гырджынчыккыны нёргюзюб чакъыра, кийимлерим болгъан джерге келтирдим да аягъындан белибау бла аягъыма такъдым, бириздан теке джатды, кюйшениб башлады.

Энди мен да джукълайым деб баууруму джамчыгъа басдым. Бир заманда теке мени сюйреб баргъанлай уяндым. Тохтаталмайма, тамам онгсузгъа джетиб аягъымдан белибауну кючден-бутдан ычхындырдым. Эс

джыйыб къарагъанымда — къойла иги узайыб джайыла, кийимлерим да къайда эсе да бирде. Сюйрелиб келген ызым бла барыб кийимлерими алдым да, кысхасы бла чаба-джорта къойланы аллына чыкъдым.

Текеден а кёзюмю алмайма, аягъында къалгъан кюмюш белибауну алыргъа ашыгъама. Джууукълаша барыб биягъынлай чакъырыб, тутайым да белибауну алайым десем, башлыгъымда гырджын бошалыб тура. «Къуру къолгъа къуш къонмаз» дегенлей, текени не къадар чакъырдым эсе да, къатыма келмеди. Иги эслеб къарагъанымда уа, текени аягъында белибауум джокъ. Терен хансда белиубауну эрикгинчи изледим, алай а табарымдан тюнгюлюб, къойланы джаяргъа джарашдым. Джукъудан тойсам да кюн бек узакъ кёрюндю. Ингир бола, къойланы къошну туурасы кюнбет бла джайыб, кесим да алларында джырны баса, сюрюуну стауатха джыйдым.

Ол кюн меннге берилген махтауну несин айтайым. Экинчи кюн биягъынлай къой сюрюуну аллыма этдиле. Къойланы ёзенни башы даңгыл сыртха джайдым. Сюрюуну аллында акъыртын бара тургъанлай, арлакъ да бир къаралгъанны эследим, гузаба атлаб къатына барсам, тум къара бир маркъа къозучукъ джатыб тура! Къууандым, къозучукъну къойнума алдым. Тюкчюгю бурма, къуйрукъ учу акъ гылджачыкъ. Иги эслеб къарасам, къуйругъу къурт болуб тура. Эрлай санитар сумкадан кереклени алдым да, къуртларын ариулаб креолин джагъыб, къозучукъну сюрюуге къошдум, алай а бир кесекчик отлаб ол дагъыда джатды.

Кюнорта болургъа къойла бир джитичикни юсюне басыныб, башхасы болмай, кюмурсха тёбеге ушадыла. Джамчымы сюеб, аны кёлекгесине тюзде табхан къозайчыгъымы джатдырдым, гокка хансланы, кырдыкланы

джыртыб, аллына салдым. Башлыгъымда азыгъымдан ашагъандан сора, биягъы текени чакъырыб, аны бла тамам эрикгинчи ойнадым. Къошда текеге деб анамдан «урлагъан» бир туурагъан гырджынны да ашатдым. Тюнене тас болгъан белибауум эсима тюшюб, талай кере ахсынган да этдим.

Ингир бола къозучукъну да къойнума алыб, къошну туурасына джетерге, кичи къарнашчыкъларымы стаутда эслеб:

— О-о-о ха-ха-ай, бери келигиз! Тюзде бир къозу табханма, къозу-у! — деб къычырдым.

Къарнашладан эм гитчебиз Мекер джетди. Къозучукъну анга бердим. Ол аны эркелетиб кёзчюгюнден улпа этди да:

— Къайда табдынг? — деб сорду.

— Анда, сыртда, хансны ичинде джатыб тура эди.

— Сора бёрю ашамай къалай къойгъанды?

— «Тюзню ётмеги тюзде къалса да, ит ашамайды», деб эшитгенмисе. Къошха элт, къуйругъунда джарасы барды, атама кёргюзт,—деб Мекерни къошха ашырдым.

— Къайда табдынг бу къозучукъну энди уа? «Къызыл Джулдуз» колхознукъуду, — деб сорду атам. Хапарын айтдым.

— Эртденбла отуннга барлыкъма да ала барырма. «Къызыл Джулдузну» къой къошу аргъы ёзенни аягындады, — деди атам.

— Кесибиз ёсдюрюб мазаллы къочхар этсек, нек болмайды, тюзде табханбыз сора, — деб, Мекер атама къарады.

— Тюзде табханын киши иесине береди, сен аллай бирни билмеймисе? — деб Солтан Мекерден эсли болгъанын билдирди.

... Ючюнчю кюн, кьойла иссилеген кёзюуде, биягъы теке бла сылыт болгъунчу ойнадым. Сора эсима— кюн сайын бу шоккну кёлтюрюб неге айланама айтхан да этмей, деген акъыл тюшдю, тегерегиме къарадым. Сыйдам сыртда ышаннга салыб атаргъа джукъ джокъ, бошуна кёкге атыб джиберирге уа суймедим.

Арлакъгъа элтиб таякъны джерге чанчдым, аны юсюне да кийиз бёркню салдым, джамчыгъа бауурланыб бёркню ышанладым да сампалдан тартдым, атылгъан сагъатда артына тебиб шокк кёкюрегими бир кесек аурутхан да этди, ёнге таякъны юсюнде бёркню башхасы болмайын джел айланджюкча бургъанын да эследим. Бёркню халек этгениме кыйынала билмей, «анасы бергенни уа тёкге эди не залим бёрю да менден кьутулмаса», — деб кьууана, бёркню да, таягъымы да алыб кьайтдым.

Тюш бола, кюн тюрленди. Къараб къарагъынчы, кьайдан чыкъдыла эселе да, къара булутла таулары джабдыла, кёк джашнаб, джангур этеклерин джерге созду. Бизге джетгенлей, солумлаб отлай тургъан кьойла, отлагъанны кьоюб, бир бирлерине кысылдыла да, кымылдамай симсиредице. Кьойла меннге къараб кюйшенедице, джангур да себелейди.

Эшта, бу иги кесек созулукъ болур деген муратда джамчыны бир къанатын тубюме басыб, чыртда джукъламам деб, ант эте, кьойладан кёзюмю алмай, бир къанаты бла да юсюмю джабыб, кырдышха джатым.

Джамчыгъа тийген джангур тамчылары тауушларын бешик белляугъа ушатама, джамчыны эки къанаты ненча сюрюучюге тёшек да, джууургъан да болгъанларын кёзюме кёргюзтеме, кьойлагъа да къарайма, сиреледице, сиреледице, джангур себелейди, себелейди.

Э-э-х-х, кёбмю джатдым, азмы джатдым, аны сиз билигиз, бир заманда уяныб къарагъанымда, кёзге тюртгенни кёрмезча къарангы, сюрюу да джокъ, джангур да джокъ!!

Болур болду, бояу сингди, башым палахха къалды, не кычырыкъ этейим?! Тюш кёре тура болурмамы, ансы тюнумде бу не ишди, деб сескеклендим. Къоркъуб асыры эс ташлагъандан къошну къалай анда болгъанын тюзеталмадым. Къойлагъа джыйын джаллы чабхан эсе уа, сени джауунг да менлей болсун. Ах, анасыны уа, къалай джукълаб къалгъанма мен?! — деб, терен ахсындым, джюрегим асыры кыйналгъандан тамагъыма тыгъылды.

Къайда эсе да бир ит юрген тауушла къулагъыма чалышдыла, аягъым басханны кёзюм танымай алай ары атылдым. Бир кесекден сыртны тюзю тауусулуб ёзен къабыргъагъа джетгеними эследим. Дагъыда бир кесек баргъанлай, ёзенни зынгырдатыб бир адам таууш эштилди. Бир кесек эс джыяракъ болуб, не къарыууму да аямай, «О-хо-хо-ой!» — деб кычырдым. Эки-юч атлай да бир кычыра, эниш сюрем къабыргъаны муштукъул болуб барама. Бир кесекден атымы айтыб кычыргъан атамы ауазын айырыб таныдым.

— О-о-о, къайдаса, къайда!?

— Мы-мы-мын-да-ма-а-а бар-ра-а ту-ра-ма-а-а! — дей, атам бла къарнашчыкъларымы кечегиде джайылыб мени излеб айланганларына кёлюм такыр болуб, кычырыкъ этиб зырнайны басдым.

— Саумуса, къайда къалгъанса? — деб, атам фонар бла жарытыб бетиме къарагъанында, чабырларымы джибиб созулгъан бурунларына эки кёзюм аралыб симсиреген болмаса, ауузумдан сёз чыгъаралмадым.

Атам аллыбызда, юч къарнашчыгъым бла мен да аны ызындан тебретдик.

— Къойладан хапарыгъыз бармыды? къайдадыла? — деб шыбырдадым Дахирге.

— Къойла ингирде огъуна стауатха келген эдиле.

Уялама, къойдан джууаш болгъанма, мадар табсам, Бийчесынны къалын къырдышын тешиб джерге кирирча халгъа киргенме.

Кечени ауурлугъу кетгенден сора къошха келдик, къарнашларым да ауузларын ачыб тынгылай, мен да атам бла анама къой кютгенимден, бир джугъун джашырмай, хапар айтдым. Ол огъай эсенг, тамада къарнашымы хаух берген бѣркюн шокк бла уруб тары элек этгеними да кѣргюздюм.

— Сора бѣркню уа не хатасы бар эди сеннге, — деб атам темирчилей да бир тебретди, ънге къол джетдирмедн.

Атам бла анам бир бирлеринден алыб, ол кече кѣб акъыл сѣз айтдыла. Кѣб сагъыш этдирдиле джашаугъа, урунуугъа кѣзюмю ачаргъа болушдула, джашауда санларыма тирилик берген дарман болдула...

КЪАН ТАМЧЫЛА

Ахмат мотоциклин суйреб, сарайчыкъгъа элтди. Ызына дженгил чыгъыб кетмей, бир кесек мычыды. Чаришге чабхан ат киби, мотоцикл алкъын сууумагъанды. Аны рулюна къолларын салыб, Ахмат бир кесекге дери терен сагъышха кирди.

«...Сейирликди джашау дегенинг, бу арбазда мен ие-ча тюл, къонакъча кёрюнеме. Алай а не этериксе, къуллукъ алайды.

Эшик аллына да бир асфальт этдирирге керек эди...»
Ахматны юй бийчеси Рабият эшикни ачыб:

— Ий, ичкери бир кир, сакълата, ох этериксе, — деб чакъырды.

Юйню ичи джылы, эшикде къалын къар барды деб да айтырыкъ тюлсе. Мюйюшде радиоладан Магомаев-ни сейирлик ауазы эшитиледи.

Ахмат юсюнден ауур шинелин тешиб, сабий орун-дукъчукда джукълаб тургъан Казимчикге ийилди, ызы-на бурулуб, юй бийчесини къолундан тутду.

— Ахмат, олтур да бир джукъ аша, шорна суууб барады. Артдан артха бир аман болуб бараса, ишинг да къыйынды, не кече, не кюн тынчлыгъынг джокъду, — деб Рабият эрини кёзюне къарады.

Ахмат столгъа олтуруб, къащыкъны къолгъа ал-гъанлай, телефон ачы-ачы зынгырады.

— Хо... — лейтенант Къобан улу тынгылайды...

— Къайда, къайда? Қолхоз атлы орамдамы дейсе? Тюкенчик да аны къатындады... Бусагъат...

— Рая, кѐлюнг къалмасын, ызыма келсем, ауузла-нырма. Қолхоз орамда машина бир тиширыуну уруб кетгенди, тюкен да тоналгъан хапары барды. Бѐлюмге чакъырадыла.

— Да, андан бусагъатда келдинг да. Кечени да бир талай заманы кетгенди.

— Бармасам, чыртда боллукъ тюлдю...

...Арбаздан чыкыгъан мотоциклни ачы тауушу бла Қазимчикни тюшюнде джылагъаны тенг болду.

* * *

Ахмат экспертде ишлеген адамланы да алыб, авария болгъан джерге келгенинде, танг атхан эди. Джолда адам эсин бѐлюрча бир белги да джокъду. Алай болса да, тиширыуну ургъан машинаны индек ичинде ызларына къарай келиб, Ахмат резин чархлада эки протектору болгъанын эследи. Кѐб затны картха алыб, тоналгъан тюкеннге келдиле. Қъарауул къартны да хапары толу тюлдю. Терезени чачылгъанын артдан эслегенди.

Эксперт тюкенде сыннган терезени тинтиб, юсюнде билинир билинмез къан тамчылары болгъан мияла ууалгъанны табды.

...Машина ургъан тиширыу больницада эсин джыйгъанды. Алай а джаралары уллудула. Ахматха айтхан хапарына кѐре, машина ГАЗ-51 маркалыды. Кеси да Валентина телеграфда дежурналыкъ этген джеринден къайтыб келе тургъанлай уруб кетгенди.

...Ахмат кесини кабинетинде олтурады. Аллында талай къагъыт, картла, къан тамчылары болгъан мияла

кесекле. Эки аманлыкъны да биреулен этген болурму? Алай а кимди ол? Къайдан излерге керекди аны? Машинасы уа къайсы гаражданды? Стансени орамлары бла кече сайын минг тюрю машина озады. Валентина-ны сау къалгъаны да бир игиди... Огъай, заманны чырта бош иерге боллукъ тюлдю.

Ахмат областны ара шахарында милицияны тамадасына экинчи кере кесини кёлюне келгенни телефон бла айтды. Къан тамчылары болгъан мияланы фотолабораториягъа бериб, эшикке чыкъды. Машинаны ызларына энтда къараргъа керекди. Следователь джангылмагъанды — машинаны онг чархында эки гитче чунгурчукъ барды. Автоинспекцияны къуллукъчулары бла бирге Ахмат станседе болгъан гаражланы барына айланыб чыкъды. Маркаларына, номерлерине, чархларына къарады. Аманлыкъ этгенни ачыкъларча чурум табылмады. Кёб машина да рейсге кетгендиле.

...Ахмат ара шахаргъа келгенинде, милицияны къуллукъчулары ал кюнюнде гаражгъа кеч къайтхан, неда келмей къалгъан ГАЗ-51 маркалы машиналары тизмесин хазырлаб тура эдиле. Анга кёре, следователле бирери бирер гаражгъа кетдиле. Ахмат да трестни машиналарына къарайды. Алайда да белгили зат табмай, юйге ингир кеч болуб тебреди...

Юйге тебрерини аллы бла Казимчикге бир джукъ ала барайым деб шахарда азыкъ сатхан тюкеннге бурулду. Аллында сюелген эки эркишини бири къатында узун сюекли джашха къараб:

— Нурбий, тюнене кече иги тартхан ушайсызда, бюгече да бир «баш тюзетирми» эдик? — деди.

— Баш тюзетгени къурусун, бюгюн ингирге кючден джетдим. Машинаны да къалай сюрюб айлапнганымы билмейме. Техникумну арбазына кючден джыйгъанма...

Ахмат къатындагъылары бир сѣзюн да эшитмегенча, конфетле да алыб, тюкенден сансыз чыгъады. Мотоцикли кызыдырыб эрлай управлениягъа джетеди, Рабиятха да бюгече кеч келлик болурма деб телефон бла сѣлешиб, бѣлюмню тамадасы бла ончулашыргъа киреди...

Политехникумну бютеу терезесинден джарыкъ урды — алкъын ингирги бѣлюмюнде окъугъан студентле чачылмагъандыла. Арбазда айланган комендант тиширыу Ахматха бек джылы тюбеди.

— Нурбийми дейсе, ол машинасын салыб кетгенли кѣб болмайды.

— Огъай, бизде артыкъ чарх джокъду. Кесибизни машинаны чархлары да бюгюн-бюгеча атыллыкъдыла деб къоркъуб турабыз.

— Да сизникиле джангыла кѣрюнедиле да, — деген чурум бла Ахмат машинаны онг чархларына джууукълашыб къарады. Аланы тыш джанындгъыларыны биринде эки протектор джокъ эди. Следователни джюреги дженгил - дженгил урду, кѣлегини джагъасы бойнун кысханча кѣрюндю. Бир кесекни арасына Ахмат кесин къолуна алыб: — Джараусузла кѣреме, мен командировкагъа Ростовдан Тебердиге бара тура эдим... Машинамы арт чархлары бошлагъандыла да къойгъандыла. Адамлагъа соргъанымда, былайдан узакъ болмай техникумну гаражы барды дегендиле, аны ючюн келген эдим.

— Эшта, эшта, бизде артыкъ чарх къайдан болсун, Ростовчуладан чархны аярыкъ тюл эдик.

— Да алай эсе, не этерикбиз, — деб, Ахмат арбаздан чыкъды...

Кабардаев Нурбий следователни аллында бети акъ учхун болуб олтурады. Машинасы да милицияны

арбазындады. Кесини юсюнден толу хапар айтханды. Политехникумну директору берген шагъатлыгъына кёре, Нурбий бузукъсуз ишлеген джашды. Не джаны бла да айыбы джокъду. Кертиди, тенглерине тюбесе, ичерге да огъайы джокъду. Алай а аны толусу бла ариулаб къояргъа бусагъатда боллукъ тюлдю. Машинасыны ал буфери бегиген джерден авариягъа тюшген Валентинаны шарфындан юзюлген халыла да табылгъандыла. Миялада къан тамчылагъа уа Нурбийни къаныны категориясы келмейди...

* * *

...Бюгече Фатиманы туугъан кюнюн белгилейдиле. Кёб къонакъ джыйылгъанды. Сакълагъанлары Фатиманы джангыз къарнашы Нурбийди. Командировкагъа кетген джеринден къайтмай турады. Джашла, къызла столгъа олтурургъа ол да джетди. Ашыкъгъаны бла машинасын да джолда къойгъанды. Эчечине келтирген саугъалары да кёбдюле. Къууанч къызыудады. Коньяк ичген джашла бир бирлерине ал бермей сёлешедиле. Хар бириси къызлагъа кесини онглулугъун кёргюзюрге излейди.

Джыйылгъанланы эслерин кеслерине бургъан а Фатиманы тенг къызы Люсяны биргесине келген Лёняды. Хар ким бла да стаканкъагъышдырыргъа джеттишеди, «твистни» алапат тебсейди. Быллай къууанч кюнде ойнасын, кюлсун — айыб джокъду. Кесп-кесин не жарыкъ этсе да, Лёня алай тынчлыкълы тюлдю. Эшикке да кёб чыгъады. Сигаретлени уа бир-бири ызындан къабындырады. Джыйылгъанла тамам иги къыздыла деген кёзюуде Лёня энтда эшикке чыкъды. Ызындан къарагъан Люсягъа «бусагъат къайтайым» — деб ызына ашырды.

Нурбийни орамда кьойгъан машинасы бла Лёня кёб кюрешмеди. Хурджунундан ачхычланы чыгъарыб, эрлай къыздырды. (Алайсыз да эшикге чыкъгъаны сайын сансыз келиб, мотор суууб къадмасын деб кюреше тургъанды).

...Машина джолгъа джарашханды, Лёняны эсирген башында кёб тюрлю акъыл барды.

«Люсядан да эрикгенме. Ма Аня уа? Керти татлы затчыкъды ол. Мен аны кёрмегенли, иги кесек. Қъайда тас болду болур. Қъурулай барыргъа джарашырыкъ тюлдю, аракъы керекди. Алай а уллу хата джокъду, табарбыз. Қъралны тюкенлери байдыла...

Машина уллу кёпюрден ётюб, бир джанына бурулгъанлай тохтады. Бек къаты келгенди. Насыбха кёре, джолоучу аягъы да тыннган кёзюу эди.

Бу элде тюкенни тонаргъа Лёня эртдеден дертлиди. Қъарауулу къартды. Мекам адам кёзден ышыкъдады. Заман табыб кьол узатмагъанды ансы.

Қъараул къарт Степан, сагъат онэкиге дери сакълай туруб, юсюме бир тон кийейим деб, тюкенден узакъ болмагъан юйюне кетгенди да къышны къатылыгъыны юсюнден юй бийчеси бла ушакъгъа сингнгенди.

Лёня уа «ишни» бек дженгил тындырды. Машинадан темир таякъны алыб терезени решеткасын къобаргъанды. Миялагъа тийиб, кьолун кесдиргенинде да, джюреги алай уллу кыйналмады. Бир кесекчикни ичине тюкенден беш шиша аракъы, консерва къалайла, папирос пачкала алыб чыкъгъанды... Не кюрешсе да, Аня эшикни ачмагъанды, Лёня анга ачууланыб:

— Да, сен мени ким болгъанымы артда таный барыrsa, энди уа ызыма къайтайым. Сакълай болурла. Нурбийден уялдым да аракъы излей кетдим дерме да къоярма. Тёрт шиша «ол джелмауузланы» къууандыр-

лыкъ болур, бирин да кесим агъызырма, — деб ызына айланды.

Машина орнундан дженгил къозгъалды. Алай а узакъ кеталмады. Колхоз орамгъа айланыргъа мюйюшден аллына бир тиширыу чыкъды. Алайсыз да кёзлери экили кёре келген Лёня джунчуду. Тормозну басалмай, ауур машинаны тиширыуну юсюне бурду. Джол джанында индекге кириб, кючден чыкъды.

...Фатиманы туугъан кюнюн белгилерге келген къонакъла эртде чачылгъандыла. Джангыз Фатима бла Люся сауутланы джыйыб кюрешедиле. Нурбий да тешинмегенлей диванда джукълайды.

— Ичкини асыры аз кёрюб, аракъы излей кетген эдим, — деди Лёня кызлагъа джууукълашыб. — Нурбийни машинасы бла таныш тюкенчиме барыб келеме, юйден аракъысы къурумайды. Нурбий кеси уа машинасын джокъладымы?

— Огъай, ол иги дженгиб, къонакъла да чачылгъынчы джатхан эди.

* * *

Авариядан кишини да хапары джокъду. Нурбий берген джууаблагъа кёре, аны эгечини туугъан кюнюн белгилерге сегиз джаш бла кыыз джыйылгъан эди. Ахмат аланы бирем-бирем чакъырыб сорду. Ичинде джууабха тартарча киши эсленмейди. Артда чакъырылгъан Фатима бла Люся ингирде келгенлени бири — Лёня ол кече къайры эсе да барыб келгенин ачыкъ айтдыла.

...Лёня ГЭС-де кранчы болуб ишлейди. Фатиматладан иги эртде огъунакъ кетгенди.

Ахмат аны шахарда табмады. Медицина сестра Акъылиманы биргесине алыб, Ахмат ГЭС-ге келди. Ки-

шиге да джукъ айтмагъанлай, медицина джаны бла тинтген сылтау бла Лёня ишлеген бригаданы ишчилеринден къан алгъанларында, Лаборатория анализ Лёняны терслигин ачыкълады.

* * *

Джайгъы эртден. Ингирде джаугъан джауум орамланы, тереклени таза джуугъанды. Лёня тюшонде Люсяны кёрюб уянды. Ачыкъ терезени къатына келиб, зарядка этиб башлады. Кёлю джарыкъды. Бютеу дунияны къучакъласа да кёлуне джетерик тюлдю. Лагерден къайтханына эки ийыкъ болады. Ишге да, ол къоркъуу этгенча болмай, дженгил алгъандыла. Сл огъай, общежитиеден да орун бергендиле. Эркинлик. Къалай иги затды ол!

Лёня узалыб къабыргъада радиону ачды да бир кесекге сир болду. Диктор билдириуню экинчи кере къайтарыб окъуду:

«Милицияны тамада лейтенанты Къобанланы Ахматны бюгеча белгисиз аманлыкъчыла бычакъ бла уруб ауур джаралы этгендиле. Джанына къоркъуулуду. Экинчи группалы къан керекди». Радио бла больницаны адреси да айтыла эди.

Керти да, Ахмат болурму? Да андан башха ким болукъду.

— Милицияны тамада лейтенанты Къобан улу?..

...Сагъышла Лёняны башын басдыла. Радиодан сагъат алтыны билдирирге гимн согъуллуб тебреди. Лёня дженгил кийиниб больница таба чабыб келди. Неда болсун, кимден да алгъа ол къанын берирге керекди. Игитда дейсе, Лёняны джашауну кенг джолуна чыгаргъан Ахматды. Лагерге да эки кере барыб келген-

ди. Люсягъа да кѣб джерде болушуб тургъанды. Лагерден болджалындан алгъа келгени да Ахматны кючюнденди.

Больницагъа джетерге Лёня чабханын тохтатды. Кѣб адам бар эди. Уялды. Ахматха болушургъа аны эркинлиги бармыды? Барды. Донор пунктдан Лёняны кѣлю джарыкъ болуб чыкъды.

...Ахмат ишине сау болуб келгенинде, дежурный сержант бир къагъытны берди.

Анда былай джазылыб эди:

«Ахмат, керти джашаугъа джол кѣргюзгенинг ючюн мардасыз сау бол! Биринчи кере сен мени аманлыгъымы къан тамчыларымдан ачыкълагъан эдинг. Кѣзююу келгенинде, мен да къанымы сенден аямай бере-ме. Сени сау болгъанынга мени да юлюшом къошулгъанына башым кѣкге джетгенча, къууанама. Атымы иги джаны бла айтдырыб тюбеширбиз.

Л ё н я...»

НОВЕЛЛАЛА

И с с а

Иги огъуна седреген кёлеги бла узун, джукъа джашчыкъ джамалгъан кёнчек-чигин да ёрге тарта, къумда не эсе да бирле джазады. Бузады, дагъыда джазады. Джазады, дагъыда бузады.

— Не этесе? — деб джууукълашды аны къатына алаша, токъ джашчыкъ.

— Атама письмо джазама... Аскерге...

Джай. Исси хауа. Таууш эштилмейди, камсык аязчыкъ терек бутакълада, чапракълада ойнамайды, булчукъланы эркелетмейди.

Сабийле уа джазадыла бошалмагъан письмону. Джазадыла, сюртедиле, джазадыла...

Юйден тиширыу ауаз къарыусуз эштилди.

— Джашчыкъ!

— Не дейсе, анам? — Узунуракъ джукъа джашчыкъ юйге ашыгъыш кирди.

— Не ишлейсе?

— Атама письмо джазама...

Тиширыу къалтырауукъ къолу бла къара бурма чачлы джашчыгъын кёкюрегине къысды.

— Къайтырмы атанг? Къайдам. Джыл болду къазауат бошалгъанлы — деб, Мариям ишекли оюмун билдирди.

— Къайдам... — деб, бир кесек сагъышлы да бо-

луб, — къайтырыкъды, ажымсыз къайтырыкъды — деб, кьошду.

— Джашчыкъ, Мухаммат къагыш Эки Суу арасына барыб, атангы къарнашындан бир хапар соруб къайт...

— Сен а?

— Мени ючюн къайгырма, джукъ да болмаз.

— Огъай. Сени кьоюб къалай кетейим.

— Айтханыма тынгыламаучу нек болгъанса? Атанг бир кёрсе эди сени...

— Ашхы, анам. Сау къал.

Ингир ала Иссачыкъ бла Мухаммат джолгъа чыкъдыла. Танг аласы нюр текген заманда къайтдыла экиси да. Сууукъданмыды, ачлыкъданмыды да, назигирек, гитчерек кёрюнеди Иссачыкъ. Белгисиз оюм талайды сабий джюрекни. Арытады, кыйнайды, не болгъанын да билдирмегенлей.

Иссаны кёргенлей Мариямны мутхуз кёзлери джарыдыла.

— Не? Айт хапар.

— Келмегенди энтда. Тамбла излерге чыгъарыкъма.

Алай а тамблагъа дери да чыдаялмай, Исса джолгъа чыкъды. Кюн таякъла сыртына тийген заманда юйден иги огъуна узакъда эди ол. Ингир ала уа къайтды. Юйге да киргинчи биягъы кьумда биягъы харифлени джазды.

— Арыгъанмыса, джашчыкъ?, — деди анасы, Иссаны эслеб.

— Табмадым.

— Джат, солу. Ол да келир, джукълаб къалмагъан эсе.

— Тамбла да, тамбла да, андан сора тамбла да барлыкъма излерге. Табхынчы барыб турлукъма...

Кюн сайын узакъдан узакъгъа барыб, кюн сайын

кечден кеч къайтыб башлады Иссачыкъ. Кюн сайын джолоучу болуб къайтханлай, арбазда олтуруб, джел ойнай тургъан къумда харифлени джазады. Джелни кёрюнмеген къолу сюртеди баладан атагъа джазылгъан письмону.

Бир кюн а, кёзлери да джылтырай, Исса юйге ашыгъыш кирди.

— Тамбла келликди атам!

— Къалай? Ким айтды? Къайдан билдинг?

— Мен танымагъан бир узунмыйыкъ къартдан. Ол да келликди тамбла бизге.

Джарыкъ кёллю Иссачыкъ бла Мариямны танг атмай эшик къагъылгъан тауушла уятдыла.

— Хапар билейик деб келгенбиз, — деб биреуленле, ауруб тургъан Мариям бла джашчыгъына къарадыла. Аланы ичинде узунмыйыкъ къарт да бар эди. Джунчугъан къонакъбайла ауузларын ачхынчы, биягъы къарт.

— Исса, бир кесекден келирсе, — деди.

Кетдиле къонакъла. Джюреклерине тёжюмсюзлюк сингнген ана бла бала бири-бирин булджута къалдыла...

Ингир. Элни арасында, кенг арбазгъа уллу, гитче да джыйылгъанды. Узунмыйыкъ къарт нёгери бла сюеледи эскертмени къатында Мыдахлыкъ тюшген кёздеде джилтинле таныладыла. Джылы келген тиширыула джаурукъ этеклерин кёзлерине джетдиредиле...

Шошлукъну эркиши ауаз бузду:

— Джигитлиги, адамлыгъы ючюн, зорчулагъа эркишилик танытханы ючюн, бизни бюгюнню джашауубуз ючюн...

Айны джарыгъы мермер ташны ууакъ-ууакъ джылтыратады. Эскертмеден къарагъан кёзле Иссачыкъны кёзлерине ушайдыла.

— Кел, Исса, къара атанга. Ёлмегенди, ма сюеледи, — дейди узунмыйыкъ къарт.

— Атам, ат-тя-а-а- — Элни аулаб келген ашхам къарангыны сабий кычырыкъ кесди.

— Атам, ат-тя, мермерден этилген атам!

Ташдан ишленген кьолла уа сыламадыла. Исса-чыкыны башын.

Эскертме

Эскертме... Къалай кёбдюле джашауну бетин ачыкълаб, мени кёрюгюз, нек сюелгеними билгиз деб турганча, джарыкъ кюнню алтын таякъларыны тюрюнде джылтырагъан эскертмеле. Хар биринде сакъланады адам инсанны джигитлиги, кюреш... Туудукъдан туудукъга хапар айта, сюеледиле кече да, кюн да...

Танг аласы. Аллай эскертмеге къарай, ушакыны бардырадыла тыш къралдан джер кёрюрге келген кьонакъла. Кюнню биринчи таякълары эскертмеден къарагъан кенг, мийик мангылайлы адамны бетинде ойнайдыла. Тыш къраллыла уа ушакыны бардырадыла, соруула беремеле алайда сюелген джаш таулугъа... Со-радыла тохтаусуз...

— Ленин джашагъанмыды былайда? Нек салгъан-дыла анга былайда эскертме?

— Былайда болгъан болмаз ол, алай а бу джерле-ни, былайыны джашауун кимден да иги билгенди. Эс-кертме уа адамланы сюймекликлерини эскертмесиди.

— Башха джерледе уа болгъанмыды ол?

— Огъай...

— Сизни къралгъа келгеним буду, — дейди ушакъ этгенлени бири, — Алай а къалайда да аны эскертме-лери бардыла. Кёбдюле...

— Эм уллу эскертмелени кёрмегенсиз, ала уа сиз кёргенледен кёбдюле. Кёбдюле, уллудула, — деб джуу-аб береди джаш таулу. — Хар адамны джюрегинде кёзге кёрюнмеген, унутулмазлык эскертмеле джашайдыла. Адам кесин эсгериб башлагъанлай, туууб теб-рейдиле ала. Бизде, бизни бла ёлгюнчю джашайдыла ала...

— Ангыламадым.

— Не ангыламагъаны барды? Адамланы джюреклеринде джашайды Ленин. Ала да ол кёргюзген, ол джарытхан джол бла барадыла. Адам бла ёлмей, джангы адамлагъа къалады ол эскертме.

— Сора ол ёмюрлюкге джашаргъаamy туугъанды?

— Эскертмелени джюрютген халкъды. Халкъ а ёлюм-сюздю.

Дуадакъ сыймеклик

Хар джыл сайын келиучюлерича, быйыл да келгендиле бизге дуадакъла. Элни къууанчдан толтуруб, экеу-экеу учадыла. Адамгъа белгисиз, къуру къанатлылагъа ачыкъ кюч юлешеди аланы хар юйдегиге экисин.

Бизни юйню башындача, хоншуларыбызны юйлерини башында да учадыла сейир, огъурлу къанатлыла. Кюн да, кече да тохтаусуз. Бир-бири къулакъларына шыбырдайдыла ала.

Хар кюндеча, бу ашхы ашхамда да, дуадакълагъа тынчлыкълы, шош кечени теджей джатадыла элчиле.

Эртден. Ачы таууш къобарды элчилени. Хоншубузну юйюню башында джангыз дуадакъ учады. Шокну

тутуб тургъан къартха чамланады чал ургъан тиши-
рыу. Къартны бѣркюне тие учады джангыз дуадакъ.

Анга къайгъы сѣз бергенча, шош къагъадыла къа-
натларын акъ къанатлыла.

Джангыз дуадакъ тюшгенди арбазгъа. Сылайды ол
тенгини башын къанаты бла. Кѣзюнде джылтырагъан
джыламукъ неда джилтин болгъанын киши билгинчи,
сейир къычырыкъ этиб, кѣлтюрюлдю ол. Къарады сим-
сиреб тургъан къартны кѣзлерине. Джаугъа джиберил-
ген садакъча, хауаны джырыб чыкъды мийикге. Олса-
гъатлай, къуру къанатлылагъа белгили джорукъгъа
сыйына, ол учхан джерни тѣгерегин алдыла дуадакъла.
Бушуулу къычырыкъ эте тургъан къанатлыланы орта-
сы бла окъча ётюб, къартны аякъларыны къатына тий-
иб, джарылды дуадакъ...

Кѣкге мийик чыгъыб, элни тѣгерегине айланыб,
къайтмаздан учуб кетдиле дуадакъла. Элни кючлсген
шошлукъну хоншубузну арбазында сюелген къарт ти-
ширыуну ауазы бѣлдю:

— Сюймеклик бир кере ёлген джерге къонмайды
экинчи кере сюймеклик.

Сакъат

Къачан, къайда сакъат болгъанын ол ёмюрде киши-
ге айтмагъанды. Узакъдан аңы юйюне къонакъ келди
деб, хапар джайылмагъанды. Бир аягъын къайда эсе
да басдырыб, эки таякъ бла бир аякъда джюрюйдю
ол. Ётген къазауатны сау эскертмесича айланады ол.
Кюн сайын дегенча, хама да бир джерге, къааны
къатына барыб, аны ёшюнюн сылайды ол.

Бир кюн а...

Къааны къатында сакъат да, чачы тозурагъан бир

тиширыу да олтурадыла. Ёмюрде кишиге айтмагъан хапарын айтады сакъат.

Къазауат. Окъ да, тоб да, жангур тамчылача, джауадыла. Къая ташны джанына джатыб, сермешеди таулу. Анга атылгъан окъ ташны кёкюрегинде тохтады. Суууду. Къоргъашын кесекни хурджунуна салды таулу. Олсагъатлай къая къалтырады. Мазаллы, ууакъ ташла кёкге чыкъдыла. Бире тюше келиб, таулуну аягъын эзди.

Госпитальдан чыгъа, тенгини аты бла суйген къызына письмо джазды: «Ёлгенди. Сакълама». Къуру эки сёз.

Андан бери ётдюле джылла. Чачы тозурагъан тиширыу табды сакълагъан адамын. Хурджунундан чыгъарыб, хуртда къаяны юсюне салды къагъыт кесекни. Къуру эки сёз джазылыбды анда. Сакъат письмону таныды. Таныды. Къоргъашын кесекни чыгъарыб, къая ташны сылай:

— Мени сау къалдыргъан, сакъат этген да бу ташды, — деди тиширыуну мыдах къарамын эслеб. — Сени джашауунг аллынгда эди, мен а бир сакъат... Сакъат...

Къаяны сылай, терен ахсинды ол.

• Шахарлада, элде да кёрюрге болурсуз аны. Туугъан джерини адамы, ташы да, хансы, агъачы да бирча багъалыды анга. Тюбесегиз, ичигизден да айтмагъыз анга сакъат деб. Санларын тас этгенле бары да сакъат болуб бармайдыла...

Ит джыламукъла

Къара шинли, бурма чачлы, добар джашчыкъгъа тёрт джыл болгъанды. Кюн сайын, зртденбладан ингирге дери Къобанны джагъасында кёкенледе ойнайды ол

къап-къара кёкюрегинде акъ тамгъасы болгъан кючюк-чюк бла. Джууунады джашчыкъ, джууундурады кючюкню. Кюн сайын, ма бюгюнча, ойнайдыла экиси да бир-гелей.

Исси кюн. Хауаны иссилиги сюргенди экисин да сууну толкъунуна. Джууады джашчыкъ тёрт аякълы нёгерини бойнун, башын, аякъларын...

Озгъун толкъун. Сермеди ол джашчыкъны къолундан кючюкню, алыб тебреди биргесине. Қангсыгъан таууш толкъун тубюнден эштилди.

Секирди джашчыкъ суу джагъагъа кесин ышып келген кёзюлю толкъунну сыртына. Аны чача-джыра, ашыкъды нёгерчигини ызындан. Экиси да онгсуз болуб айрымканнга чыкъдыла. Эс джыя келиб, кючюк-чюк добар нёгерчигини бетин, джаякъларын джалады. Сууукъ суу тамчыла, джыламукълача, тюшдюле агъаргъан бетчикге.

...Озду андан бери джылдан аслам... Кёкюрегин акъ тамгъа джасагъан мазаллы ит къатыш ойнайды суу джагъада къара кёзлю, добар джашчыкъ. Толкъунланы сыртларында джууунады ит. Кёзюу-кёзюую бла нёгерине джууукълаша да, ызына, суу джагъагъа къайтады джашчыкъ.

Бир кере уа... Озгъун толкъун хорлады джашчыкъны, алыб тебреди биргесине. Эштилди сабий къычырыкъ. Сууну кёмюклю сыртын джырыб ашыкъды нёгеритаба ит. Джетди. Чыгъарды суу джагъагъа джашчыкъны...

— Сабийден бошады ит! — деген таууш адамланы эс ташлаб тургъан джашчыкъ таба ашыкъдырды.

Сабийни акъырын суу джагъагъа салыб, симсиреди тёрт аякълы нёгери. Аны таба атылгъан ташладан бири да тиймесе да, башын ёрге кёлтюрюб улуду ит.

— Ёлтюрюбмю кьойду... Ашады... Къымылдамай-
ды... — тохтамайдыла тауушла.

Башы энишге болду кьаб-къара итни. Саркъдыла
джыламукъла добар джашчыкъны бетине. Эс джыйды
джашчыкъ. Башын кёлтюрюб хыны бетлени эследи.

— Тиймегиз... тийме...

Джашчыкъны кёзлери, анасындан джюреги кый-
налгъан замандача, тюрлю джылтырадыла.

АЛАННЫ ХАПАРЛАРЫ

Лыккы бла химчистка

Сагъат джарымны кечге къалмай, Лыккы бир кюнню да ишге келмегенди. Со-
ра кеси да хар кюн сайын джангы сыл-
тау табыб тургъанды.

Бир кюн а Алан:

— Огъай, энди ма бюгюн а, не сылтау бла къалдыңг кечге? — деб, Лыккыны кысханды.

— Оллахий, бюгюн а барыгъыздан да эртде келлик эдим, алай а костюмumu химчисткагъа элтеме деб кечикдим, — дегенди Лыккы.

— Да алайгъа баргъанынгдан ары, эм алгъа химчисткагъа кесинг бир кириб чыкъсанг, иги боллукъ кёре эдим, — дегенди Алан да.

Аныча киши джокъду

Сокка халкъны ичинде «почёмгъа» саналмагъанын билмей, окъууу бла къуллугъуна къууаныб, менича киши джокъду, боллукъ да болмаз деген муратда, ташдан-таудан келтириб сёлешгенди.

— Ол алай нек этеди, кесини ненча мысхал тартханын къалай билмейди? — деб адамла сейирсиниб бир-бирине хапар айтхандыла.

— Да сиз бош сейирсинесиз ансы, кертиси да аныча киши джокъду, — деб Алан сёзге къошулгъанды.

— Болмагъанны бош айтма, — деб бары да Аланы терслерге хазырланнгандыла.

— Да сиз чарламагъыз, мен таныгъанлада окъуу да, къуллугъу да болуб, башы болмагъан джангыз олду, — дегенди Алан.

Башына насыб излемеген

Алан орамны кетиб баргъанлай, лотерея билетле сатыучу:

— Билет ала бар, машина къабаргъа боллукъса, насыбынгы къаты бла озуб кетме, — деб ызындан къычыргъанды. Алан да бери айланыб:

— Хата джокъду, насыб да мени къатым бла кёб озуб кетгенди, — дегенди.

Бёркю бла кеси

Хаджайгъа ишни сагъынсанг, киштикни отха тартханча болгъанды, омакъ кийиниб, уф-чуф этиб айланыргъа уа бек суйгенди. Бир кюн ол базарда бир иги бухар бёркню алыб, аны да башына джанбаш къаблаб келгенлей, Аланнга тюбөб:

— Қыалай кёресе, төрт тюмен асыры кёб тюлмюдю мынга? — деб омакъ таууш этгенди. Алан, сагъыш да этиб:

— Төрт тюмен бу бёркге кёб тюлдю, алай а бу бёрк сени башынга кёбдю, — дегенди.

Шамгени назмулары

Шамге назмуларын талай тенгине кёргюзгенди, алай а ала Шамгени джюрегин къууандырырча джукъ айтмагъандыла. Сора ол, алагъа да ауузу от чагъа, Аланнга келиб:

— Шо мени бу назмуларымы окъу да, иги болгъанларын бир айт, джашлагъа окъутхан эдим да, бир бек ачыу этгенди, — дегенди.

Алан назмуланы окъуб:

— Ала не айтхан эдиле? — деб соргъанды.

— Да ала уа зарланыб, «назмуларынг алкъын туумагъандыла» деб къойгъан эдиле, — дегенди Шамге.

— Тенглеринг терс айтадыла, назмуларынг туугъандыла, алай а акъыл-балыкъ болмагъандыла ансы, -- деб Алан Шамгени кёлюн басханды.

САБИЙ ХАПАРЧЫКЪЛА

Кёзлеучюк

Бир талай кёзу келиб, талада кёзлеучюк-
ню сууун ичдиле. Бир-бирчиклерин тюр-
тюб, исиледиле, бокъладыла суучукъну,
алай а, не кёб ичселе да, тауусулмады
кёзлеучюк: джер тюбюнден кеси кесчигин тебериб,
джарайым деб бир затчыкъгъа, сюзюлюб, чыгъыб ке-
либ турду.

Гинджи

Барды мени бир уллу гинджим: эки ариу эшмеси,
менден да ариудула кёзлери, аякълары сыйдамла, ары-
бери узалмагъан эки кёлу.

Барды аны ауузчугъу да, алай а сёлешмейди мени
гинджим: джыламайды, урушсам да, кесин джангыз
юйде кёюуб кетиб къалсам да ойнаргъа, гурушха эт-
мейди чырт ол манга.

Къызчыкъ

Бир гитче къызчыкъ джылады бир кюн:

— Мен гитчечик тюлме сизге, элтмегиз мени ясли-
ге, школгъа барыр заманым эртде джетгенди мени, —
деб.

Букварь алдыла къызчыкъгъа, ручка да, тетрадь
да, алай а, сегиз сагъатха дери джукълаб къалды гит-
че къызчыкъ.

Гуммосчукъ

Джашчыкъны къолчугъунда ёсдюле гуммосчукъла. Кёб кюрешди ол джашчыкъ къоратыргъа умут этиб аланы: сапын бла джууду, джылы суу этиб, байлады, юслерин джабыб, уф деб юреди, учуб кетигиз деб.

Гуммосчукъла уа кетмедиле джашчыкъдан:

— Сен къылыкъ этмесенг, биз бугъунуб къаллыкъ-быз, — деб бир кюн тас болуб къалдыла ала.

Хотачыкъ

Къызчыкъда барды бир хотачыкъ: кир этмейди чебгенчигин ол къызчыкъны, суу чачылса да, букъу къонса да, кесине алады, сакълаб чебгенчикни.

Гыбыр джашчыкъ

Киши ойнамайд Наурузчукъ бла. Ол табханын юсюне джыйыб: «Меникиди, меникиди, бу да, ол да», — деб, ёбгелеб турады къуру да. Къалгъанла уа ойнайдыла биргелей, бизники деген болмаса, меникиди демейдиле бир затха ала.

Къызыл алмачыкъ

Къыб-къызылды алмачыкъ, аны ашаргъа дыгаласдады бир къызчыкъ, бир къолундан бир къолуна алады, ойнайды, кёзчюгю къараб ашаргъа, алай а кранлары бузулгъанды да, табылмайды алмачыкъны джууар чакълы бир суучукъ.

Къыбламачыкъ

Ахматчыкъ ойнады къыбламачыгъы бла, ары бурду, бери бурду, силкиб кёрдю, тюрюн башына айландырды.

Алай а терс ишлемед къыбламачыкъ, не ёбгелемед Ахматчыкъгъа, — хаман къыбланы тюз кёргюзтюр тургъан болмаса.

Нартюхчюк

Нартюхчюк кюзде сары чач ийди, джим-джим джылтыратыб эшмечиклерин. Бир ариучукъ болду, кызычыкъгъа ушаб, кёк чапракълары субайла болуб, ариучукъ ёсдю бизни бачхада.

Къач а гузаба келиб, эрлей къатдырды нартюхчюкню, сора къар юшютюр къояр деб, мен оруб алдым нартюхчюгюмю.

Зубайчыкъны хапары

— Кюн таудан гитчеда да, аны ючюн минед аны имбашына, — деб хапар айтады къарт анасына гитче Зубайчыкъ, — мен а минмейме анняны сыртына, къойнун сюеме мен аначыкъны, — деб аннясыны къойнуна узалды.

Тилек

— Алмайса биргенге, элтмейсе мени кесинги ишинге, джалкъауду деб тура болурса меннге, — деб тарыкъды анасына Хасанчыкъ, — элтчи бир кере кёргюзмей кишиге, сен мени кесинги ишинге, сора кёрюрсе Хасанны иште.

Ч А М Л А

Чыгъарма бла кёчюрюлгени.

Бу чыгъарма бла кёчюрюлгенни арасы — атлы бла джаяу: кёчюрюлген — атлы, чыгъарма джаяу, — деди бир джаш джазыучу, кёчюрюлген затны онгсунмай.

— Арты аллына да болургъа болур, — деб ышарды экинчиси...

Бир ариу болгъанса.

— Тукъуш, санынгы парча чепкен джабханды да. бюгюн бир ариу болгъанса! — деди гылчы кишичик къатынына 8-чи мартда кеси алгъан сауугъагъа къууандырама деб...

Бири сынар.

Биреу эл хапарчыгъа:

— Хар кимни газетге уруб, кёб ойнадынг да! Мен да сени бир къагъыб кёрейим, — деди.

— Қъаламны къаламгъа тиреб айлансанг, бири сынар, — деди эл хапарчы да.

Букъусун къакъды.

Джазгъанлары басмагъа баралмагъанларында, Шон-тукъ критик болургъа разы болду.

Сатиралы китабда бир хапарчыкъны кесине джора-лаб, ачыуланды да, аямай, аны «букъусун» къакъды.

Атым айтылсын.

— Назмуларынг бек къарыусуздула, — деди бир джашха редактор.

— Мен гонорар ючюн джазмайма, атым айтылсын дейме! — деди ол да.

— Сора, атынг айтылырча джазаргъа кюреш, — деб ышарды редактор да.

Ёкюл.

Сюдде иши болуб баргъан биреуге тенглери:

— Ёкюл тут ансы, сен иги сёлеше билмейсе! — дедиле

— Ярабий, аны да кыйнаб айланмай, орнуна юй бийчеми чакъырыб къойсам, къалай болур: ол мени джакълай биллик эди!.. — деди ол да.

Джаш туугъанны сылтауу бла.

Умаргъа тёртюнчю джаш туугъанында, ичкичи джыйын:

— Джашынгы бир джууайыкъ! — деб, къадалдыла.

— «Джууулмагъан» эки джашым игиледиле, ючюнчю джашны «джуугъан» эдим да, ол аладан хомуху-ракъ кёрюнеди, — деб башын алды ол да .

Кирсиз юй.

Кирсизликге къарагъан комиссияны членлери элде юйлени къыдырыб бошагъанлай, аланы бири:

— Забиданы юйюнден кирсиз джокъду! — деб, махтады.

— Иги да дейсе, ол сизни келиригизни билиб, эки-юч кюнню, юйюн аяб, тууар орунда кечиннгенди, — дедиле хоншулары...

«Чарлаучу герох»

Адамла бла «чартлаб» сѣлешгени ючюн, Исламгъа «Чартлаучу герох» деучен эдиле.

Бир кюн джыйылыуда, сѣлешир джерде, къымсыз болуб къалды да, андан бери «Чарлаучу герох» атадыла.

Кюбюрге салыб асырайды.

Мамматлыкъда джигерле бла бирге джалкъау Хасанны да аты джазылыб, газетге чыкъгъанды.

Джазылгъанны кесиб алыб, кюбюрге салыб асырайды: иги ишлемейди деб, энди ким айталлыкъды анга?

Солтукъ джыйын.

Бир мекамны хайырланыугъа берир мурат бла комиссия къуралды:

Мекамда кёб кыйсыкъ зат табылды. Къынгыр къабыргъа, джанбашына кетген эшик, терезе...

Комиссияны бир члени мында ишлегенлени тизмеси не кёз джетдирди.

Анда: прораб Гузабаланы Хахай, бригадир Дженгилтаны Къадалбий; ишчиле — Хохо, Аймысына, Сансыз, Абынсюрюн, Ойдемез бар эдиле...

Эмиликни юретген.

Легковой таксиде ишлеген Азрет, эсириб, машинасы бла элни тар орамчыгъында кызыу кетиб баргъанлай, ГАИ-ни къуллукъчусу Хамит аллына тюбеп къалды. Къол силкди да, Азретни тохтатды.

— Къайры юйюнге эминагъа угулгъанса, джан солуу этиб?! — деб сорду.

— Оллахий, алыб къачханды да, ауузун тыялмай ба-рама!.. — деди Азрет да.

— Алай эсе, мен аны бек тынч этейим, — деб талонуна тешикле салыб къолуна тутдурду.

— Иги этдинг аны алай этгенинги ансы, элтиб мени джардан къуя эди! — деди биягъы Азрет.

Алагъа джууаб.

Эки талапыс джаш автобусах мине, бири бирине чам этедиле:

— Ант этдир, асыры семиргенден автобусну эшигинден киралмай къалабыз!

— Сиз, Добайча, мал семиртген джашла болсагъыз; тейри, автобусну эшигинден экеу-экеу да киралыр эдигиз! — дедиле адамла алагъа джууабха,

Чубур.

Юйдегисин атыб, сабийлерине къарамагъаны ючюн, халкъ сюдден башы «тютюнлеб» чыкъгъан биреуге эртдерекден танышы:

— Айыб этме, сен Самырмыса? — деб сорду.

— Огъай, энди «Чубур» болгъанма!.. — деди Самыр да.

ТИНТИУЛЕ

ОКТАБРЬ РЕВОЛЮЦИЯНЫ ДЖЫРЧЫЛАРЫ, ДЖИГИТ АСКЕРЧИЛЕРИ

Уллу Ата джурт къазауатха кетген минг чакълы джазыучула союзуну членлеринден бешдюзю орденле бла медалла бла саугъаланнгандыла, онсегизи Совет Союзну Джигити атны алгъандыла, тёртджюз чакълы бири да Ата джурт ючюн джан бергендиле. Аланы ичлеринде къарачайны белгили поэтлери Къаракетланы Исса, Байкъулланы Даут, Орусланы Махамет, Бостанланы Хасан, Борлакъланы Тохтар да бардыла. Ала бюгюн арабызда джокъдула, кёрмейбиз аланы тюрсюнлерин, алай а бизге къоюб кетген накъутналмаз бюртюкле тёлюден тёлуге ёте, кеслерине сейирсиндире, авторларына сукъландырыб тургъан болмаса, тюгенмейдиле.

Ёлген поэтлерибиз эсибизге тюшселе, биз: «Минг-минг налат болсун, къазауат, сенеге! Сен болмасанг, бюгюн бизни литературабызда къаллай сейир чыгъармала болур эдиле, сен болмасанг, ненча фахму джашар эди, сен болмасанг, ненча сабий ёксюзлюкню сынамаз эди, сен болмасанг, ненча тиширыу тул къалмаз эди, сен болмасанг...» — дейбиз.

Поэтлерибиз джигитлик этиб, фашизмни хорлаугъа юлюшлерин къошханлары, социалист Атаджуртубуз гитлерчи джыртхычланы тюбуне тюшмегени, аланы джегрибизден ыхтырыб, Европаны халкъларына да эркинликни келтиргенлери бизни къууандыргъанлай турады. Джетген кюн ала башха совет адамланы биргелерине кеслерин аямай, халкъ ючюн, джурт ючюн уллу къазауатда джанларын бергендиле.

Бизни фахмулу поэтибиз Къаракетланы Исса Ата джурт къазауатны ал кюнлеринде огъуна кеси разылыгъы бла фронтха кетгенди.

«Джылынг да уллайгъанды, аскерге писарлыкъ этерге билимли адамла керекди» деб кюрешгенлеринде, поэт унамагъанды, къолуна сауут алыб, джаула бла бетден бетге сермешгенди. 1942 джыл июль айда Исса уллу джигитлик этиб ёледи. Аны аты ол къуллукъ этген эскадронну списогунда ёмюрлюкге къалгъанды. Хар эртден сайын джигит аскерчини тукъуму эскадронну аскерчилерини аллында окъулады.

Аны бла къалмай, Къарачай халкъны джигит уланьны аты поэзияны суйгенлени араларында да джашайды.

Уллу джолну джанында къысыр къаяны тешиб чыкъгъан къара суучукъ къалай асыуду арыгъан джолоучугъа. Бир кере алайы бла озгъан адам экинчи кере да ол джерге талпыб джетеди, бюсюреу эте, энишге ийилиб джутланыб суудан иче, анга разылыгъын, адамгъа сёлешгенча, ариу сёзле бла билдиреди. Нечик игиди узакъ джолда суусабынг къанса! Узун джолда ашлы джыр негерлик этсе уа?! Аны эсине сейир назму тюшсе уа? Прометей, залим Зевсден къоркъмай, адам улугъа от джилтинчикни алыб бергенча тюлмюдю ёмюрле бла окъуу, китаб не болгъанын билмей тургъан миллетине биринчи назму китабны берген поэт?

Ол поэт бюгюн бизни арабызда джокъду. Ол къыйын заманда эки ВУЗ-ну бошаргъа мадар табхан, талай джууаблы иште джетишимли ишлей тургъанлай, китаб джазаргъа мадар табхан поэтни назмулары бизге аны атын унутурмайдыла. Биз аланы окъуу китаблада табыб школлада окъуйбуз, радиода тынгылайбыз,

бош заманыбызда аны джазгъанларын кесиби окъубуз.

Джарыкъгъа чыгъыб, бизге белгили болмагъанлыкъгъа, поэт проза да джазгъанды. Иссаны сохталарыны бири, бусагъатда белгили поэт, Суююнчланы Азамат айтханнга кёре, Исса «Акъбийче бла Рамазан» деген халкъ джырыны сюжетине таяна, роман джазгъанды. Романны талай башын Азамат кеси окъугъанды. Къазауат этген заманда да поэмала, назмула джазгъанды поэт. Аланы излеб табаргъа бюгюн бизни борчубузду.

Поэт бла бирге Орджоникидзеде Тау Элмюлк институтну бошагъан, аны бла къазауатда бирге болгъан, бусагъатда Черкес шахарда пенсионер Переведенцев Николай Семенович былай айтады: «Исса, уруш тохтагъан заманда, джанындан къагъыт-къалам чыгъарыб, назмула джаза эди, кёбюсюне немецлени хыликке этиб джазгъанларын джашлагъа окъуса, ала харх этиб кюле эдиле, аны назмуларын аскерчиле джыргъа салыб да джырлай эдиле. Аскерчиле, артыкъсыз да джаш адамла, Иссаны бек сюе эдиле, анга аланы бир тукъум бир суююмлю ышанмакълыкълары бар эди. Къазауат тохтаса, джашла, балчибинлеча, аны тегерегинге басыныб, ол да, бир арый да билсенг а, алагъа кёл эте, кюлюб, ойнаб, джаш аскерчилени алгъа учундура эди...» Поэтни назмулары кесини кёлюне джетмегендиле. Поэт кеси айтханнга кёре къарасакъ, биз аламатладыла деб тургъан назмуларыбызны ол кеси джаратмагъанды. Бир бёлек джылны ичинде эки джерде да окъуб, ишлеб, талай джамагъат ишлеге да башчылыкъ эте тургъанлай, джашауундан назму джазаргъа бир он джыл чакълысын бергенди. Биз бусагъатда он, онбеш джыл джазгъан поэтлерибизге джаш джазыучула деб къоябыз.

Кесини юсунден поэт былай джазады:

Тебрейме сёзлени тинте, сюзе,
Къалам бла акъ къагъытха тизе,
Джырчы, назмучу болса да атым,
Тамамлашмайды алкъын муратым.

Исса табигъатны юсюнден бюгюнлюкде да окъуучуну сейирсиндирген «Кавказ» деген сейир назмуну джазгъанды. Бизни бусагъатда поэтлерибиз Сюйюнчланы Азамат, Хубийланы Назир, Джаубаланы Хусей, тау табигъатны юсюнден джаза туруб, Иссадан юрене-диле, аны «Кавказы», джол уста болуб, джаш назмучуланы учундурады. Исса тау эллени биринде туууб, анда ёсюб, тауну сууну да ариулугъун сезе, кёре билгенди, тауланы юсюнден дагъыда джазгъанды, бир окъусанг, кесин излетиб, кесине илешдириб, кесине талпытыб тургъан назмуну. Ма бир юзюгю:

Ариу таула, тынч джукълагъыз.
Ненча эрге къатын болгъан,
Барысындан къызлай къалгъан,
Тамашасыз, халкъ сукъланнган, —

дейди поэт къадама тауланы къадарларына сейирсине.

Къаракётланы Исса, кесини заманына кёре, алчы адамланы бири болгъанды. Фахмулу поэт, джамагъат къуллукъчу, Совет власт урунган халкъгъа не джаны бла да игилик излеб, ёмюрлери къарангылыкъда, дьгаласда джашагъан къарачайлыланы джарыкъ джашаугъа чыгъаргъанын черте, ана тилни юсюнден былай джазады:

Эй, ана тилим! Қирмей тергеуге,
Минг-минг джылланы къайда сакъландынг?
Ишин-муратын биреу биреуге
Джазалмай туруб, не кеч джокъландынг?!

Тур энди, тур, бирден барайыкъ,
Тот кирпичлени ачыб къарайыкъ,
Ким да аямасын ишин-кючюн,
Ана тилин джарытыр ючюн!

Исса кесини къысха, алай а, кёк джашнагъанча,
джарыкъ, тау чокъуракъча, кирсиз джашауунда ана
тилин джарытыр ючюн кёб зат этгенди. Аны назмула-
ры, аны джамагъат иши, аны джигитлик этиб ёлгени
бизни тёлуге къуру да юлгю болгъанлай турлукъдула.

Тюз айтады къарачай поэт Байрамукъланы Хали-
мат, Иссагъа атагъан назмусунда:

Ёлсе да, энтда, сау киби, турад,
Хар эртден сайын аты айтылад.
Учундургъанча джыры джашаугъа,
Аны ёмюрю да юлгюю халкъгъа».

Поэт, Октябрь революцияны хорламларын джакъ-
лай, аны нюр байрагъы джер юсюнде хар къралда чан-
чылыр деб уллу мурат этгенди. Кесини ол муратын
«Хар къралда этерге» деген назмусунда ачыкълайды.
Кертиди, назму агиткады, чакъырыуду, бир кесек рито-
рикалыды. Алай а ол заманны окъуучусуна назмуну
магъанасы уллу болгъанды. Уллу Октябрь революция-
гъа дери окъуй, джаза билмеген, сабийлени туугъан
джылын юйюню аркъауунда керкиб, ёмюрю къарангы-
лыкъда унугъуб джашагъан таулулагъа ол заманда
чакъырыу назмула, агиткала тынч ангылашыннганды-
ла. Алай а поэт кесини творчествосунда Атаджуртуну
ма бююн кюнюнде болгъан затлагъа джууукълашхан-
ды, сагъыш бла акъылны, илму бла оюмну заманына
термилгенди, джюреги бла талпыгъанды. Поэт Револю-
ция дунияны башында бютеу урунган халкъны барын

да бир иннетге келишдирлигин, келир заман ючюн кёб кюрешле болурун, кесини ангысы бла билгенди эмда аны юсюнден кёб назмула джазгъанды.

Бюгюн анга шагъатлыкъ этерге аз зат джокъду. **Байкъулланы Даут да Атаджурт къазауатда ёлгенди.** Аны биринчи назму китабы — «Джангы джырла» 1929 джыл чыкыгъанды. Джангы дуняны, джангы джашауну Къарачайда биринчи поэтлерини бири джангы затланы юсюнден джазгъанды. Ол джангы затла — Октябрь революция болгъанды. Аны эсебсиз къадарына поэт, сабий кёкде джулдузлагъа сейирсиннгенча, сейирсиннгенди, джюреги бла аны джорукъларына келише, ёмюрю биреуге джалчы болуб, кышы-джайы да кьолундан сюрюучю таягъы тюшмеген Байкъулланы Пагону джашы Даут, кьолуна къалам алыб, джырла джазады. Къарачай окъуучугъа белгилиди — ол заманда поэтлени барысындан да Даут кёб джазгъанды. Ол кесини творчествосунда революция берген эркинликни, къралла арасында тынчылыкъны, дуняда бютеу урунган халкъланы арасында шохлукъну юсюнден джазады, фольклор мотивле, туугъан халкъыны ариу адетлерини, юй турмушуну юсюнден, таулу тиширюну зарауатлыкъда джашагъан заманыны юсюнден, малчыланы, аскер чекчилени, сабийлени юсюнден джазгъанды поэт.

Кесини творчествосуна ол кеси сынагъан затланы салгъанды, кеси кёрген затланы юсюнден джазгъанды. Джазгъанларында Даут бютеулей кёрюннгенди. Ол кесини заманыны джарыб келген тюрсюнюн озгъан заманны мутхуз тюрсюню бла тенгleshдиреди, кесини заманыны болумун озгъан заманны зорлугъундан айырырча, озгъан заманны залимлигин унутдуруб, ол заманны къайтарыргъа излеб тургъанланы муратлары

толмаз ючюн кѣб кюрешеди, кѣб ишлейди, кѣб джазады. Даутну поэзиясы ол заманны болумунда джазылганды: урунган халкъны джюрегин Совет власта кѣллендириб, ышандырыб, джангы Къарачайны келбетин суратлаб джазады.

Адам адамны унукъдургъан дуня, таркъайгъан сууча, къуругъанды, энди адамлыкъ, сый малы, кючю болгъаннга берилмейди, ариу адети, тюз халиси, революцион иннети болгъаннга, халкъ бла бирге атлагъаннга, революцион джолдан башха джол излемегеннге бериледи. Унукъма, алданма, эй, хомух болма, тирил деб чертеди, кесини назмуларында, адамны алгъыннгысы бла эндигисин кѣргюзе.

Поэт Совет властны ал джыллары джаш къралгъа къыйын джылла болгъанын биледи, алай а аны Къызыл Аскери, аны ёхтем халкъы джаугъа бир чимдер джер бермезликлерине ышанады.

Халкъ джюрекни керти джолу
Джик-джигине синггенди,
Аны чыныкъгъан къурч къолу
Сауут тута юренгенди.
Джокъду анга тенглик этер
Сау дуняда бир аскер,
Джокъду, анга къаршчы туруб,
Эм аллындан къутулур, —

деб, аскерчилеге кѣл эте, урунган адамны аскерге ышанмакълыгъын къатлайды.

Нени-юсюнден джазса да, не теманы алса да къолгъа, поэт кесини заманыны тюрсюнюн кюзгю этгенлей, аны джорукъларына сыйынганлай турады. Идеясы, учунууу тюздю поэтни назмуларында, алай а, риторич-

ка назмуну тузагъында къалыб, Даут кесини бай творчествосунда ол заманны схемаларындан къутулалмагъанды, штамп поэзияны чегинден тышына чыгъалмагъанды. Бютеудуния темалагъа джазгъан заманында, поэт айлана келиб, Къарачайны тар ёзенлеринде болгъан ишлеге тирелиб тохтайды. Ол, бизни кёлюбюзге келген бла, поэтни история билими къарыусуз болгъаны себеблиди. Аны ючюн болур, Даутну Революцион темагъа джазылгъан назмулары, идеялары тюз болса да, кефлери бир болуб, формалары, магъаналары штамплыдыла, бирчадыла, ауурдула, хыйсабсыз бек узундула. Алай а бюгюн бизге тынч ангылашынады поэтни творчествосунда бу тукъум кемликле. Ол заманында окъуб, билим алалмагъанды (аны аллай заманы болмагъанды — ол талай джылны джалчы болуб тургъанды), ол себебден айтыр затына уллу магъана, кефли тюрсюн, къысха сёз бере билмегенди. Идея уа, революцион идея, аны къанына-джанына да бирча сингиб, тюртюб, джырла деб къоймагъанды.

Айхайда, бусагъатдагъы ёлче бла ёлчелесенг, къарыусуздула назмулары, адаргыды аланы болумлары, алай а биз поэтке заманында дагъан болгъаны ючюн, тилни ёсдюрю ючюн кюрешгенине бюсюреу этебиз, поэт кесини заманында белгили болгъанды, бюгюн а аны творчествосу бизге история халда магъаналыды дейбиз. Не ючюн десенг, Даут бизге кеси билгенни, кеси кёргенни тюрсюнюн тюз кёргюзтгенди, кесини заманыны окъуучуларыны излемлерине кёре джазгъанды. Даут, къарачай джазыучуладан биринчи болуб, хапар джазаргъа да кюрешгенди.

Байкъул улуну творчествосунда бизге эм багъалы джерлерини бири — ол отузунчу джыллада Европаны тюрсюнюне фашизмни ауу тюшюб башлагъанын эслей-

ди, совет поэт деменгили сёзю бла фашизмге къаршчы джазады, аны кир, мардасыз реакцион иннетин, шовинист халисин кёргюзеди, аны бла уллу кюрешге миллетлени чакъырады. Бу темагъа Даут «Испан къызчыкъ» деген чыгъармасын джазады. «Испан къызчыкъ» Байкъул улуну джазгъанларында поэзия джаны бла эм маджалларыны бириди. Бу чыгъарманы юсю бла къарачай литературагъа джангы джетек киреди — миллетле арасы шохлукъну, тыш къралланы урунганларыны революцион кюрешлерини сыфаты. Бу назмуда Даутну поэтлик чемерлиги ёседи, ол алгъыннгы трафарет назмуладан онглу джазады, мийик, сууукъ сёзледен жанлайды, энчи оюмла бла муратын тюз суратлайды.

Байкъулланы Даут 1942 джыл къазауатда джигиглик этиб ёлгенди.

Уллу Атаджурт къазауатда ёлген поэтлерибизни ичинде **Бостанланы Хасан, Борлакъланы Тохтар, Орусланы Махамет** да бардыла. Бостан улуну творчествосу джангы джашаугъа аталгъанды: социализмни къураугъа, насыблы джашаугъа, совет тиширыугъа, колхоз джашаугъа. Аны бу темалагъа джазылгъан назмулары ол заманны башха назмуларындан айырылыб танылмайдыла: узунла, кёбюсюне къууушла, мийик сёзле бла омакъ айтылгъан фразала, энчи оюм табалмагъан дыгаласлыкъ.

Алай а, хар кимни энчи джазыуу, энчи сезими болгъанча, бу поэтни да барды кългъанладан башхалыгъы. Ала аны сабий назмуларыдыла. Сейирдиле, джумушакъдыла, окъусанг, бетинге аладан сабий тылпыу ургъанча болады. Хасанны сабий назмулары, Къарачайны фахмулу поэти Биджиланы Асхатны назмуларыча, болумлула, суююмлюле, нюрлюледиле. «Гокка хансчыкъ», «Муратны терекчиги», «Кёк книшу», «Къозучукъ»

дагъыда башхала. Ма кѣлюнгю кѣлтюрген назмула. Эшта, Бостан улуну энчи ызы, ол эртде ёлюб кетмесе, бу жанрда боллукъ болур эди.

Борлакъланы Тохтар, джилтинден от болуб башлагъанлай, джукъланыб къалгъанды. Ол джашаугъа сейирсиннгенден, къууаннгандан назму джазыб башлагъанды. Нени юсюнден джазарыкъ эди отузунчу джылланы экинчи бѣлюмюню комсомол джашы? Комсомолну, джашлыкъны, партияны юсюнден. Ол заманны джаш поэтлери бары да бу темалагъа джазыб башлай эдиле. Джашлай, поэзияда энчи сокъмакъ этгинчи, ёлдю поэт. Ол Сталинградда къазауат этиб, джигитча ёлгенди. Белгили къарачай литературовед Къараланы Асият, **Орусланы Махаметни** юсюнден былай джазды: «Орусланы Махамет къарачайны литература джашауунда эм джарыкъ джулдузланы бири болгъанды». Мындан таб айтыргъа къыйынды Махаметни юсюнден. Джыйырма бла алты джылында къазауатда ёлген поэт, къалгъан джаш поэтлеца болмай, поэзиягъа кесини ауазы бла кириб, кесини ызын салгъанды. Биринчи назмуларында огъуна ол кесин танытханды, суюдюргенди, излетгенди. Ол фольклор чыгъармаланы орус тилге уста кѣчюргенди, орус тилден да ана тилине талай фахмулу назмуну кѣчюргенди. Бююн аны «Къурч къылычым», «Тору атым» дегенча сейир назмулары бла шагърей болмагъан, аланы суюб окъумагъан аз къарачайлы табарыкъса.

Махамет эндиге дери джашаса, къаллай ссейир затла джазар эди деб бушуу этебиз аны замансыз ёлгенине, алай а, кесини джашауун джурту ючюн, халкъы ючюн бергени себебли, аны къысха джашауу бизге ашхы назмуча багъады, джаш тѣлюбюзню патриотлукъ ышанларын къатларгъа уллу болушлукъду.

Биз Уллу Ата джурт къазауатда ёлген талай поэти-
бизни юсюнден кёлюбюзге келгенни къысхасыча айтыр-
гъа кюрешдик. Аланы юслеринден суратлау китабла,
творчестволарына аталгъан монографияла джазылыр-
ла деб ышанабыз. Ала кеслерини джашауларын биз-
ни бююннгю кюнубюзню джарыкъ чырагъын фа-
шизмден сакълай бергендиле.

Биз, совет джаш тёлю, аланы этген джигитликлерин
эниклей, ала сакълагъан Ата джуртубузгъа кертилей
къалыргъа джетген кюнде аланы джигитликлерин къай-
тарыгъа хазырбыз.

КЪАРАЧАЙДА УУЧУЛУКЪ ЭМДА АНЫ ЮСЮНДЕН ДЖЮРЮГЕН АДЕТЛЕ

(Этнография очерк)

Совет история бла этнография илмуда бегигеннге кёре, эртдеден бери адам улу-ну баш ишлерини бири уучулукъ болуб келгенди. Уучулукъ адам инсанны таймаз ашын-сууун баджаргъан бла къалмай, аны интеллектин, сауут-сабасын ёсдюргенди, бирикмеклик иш форманы бегитгенди эмда сан къурамына уллу физиология тюрлениуле кёшханды. Ол себебден бюгюнлюкде уучулукъда сакъланыб келген шартланы тинтиб къарамакълыкъны илму магъанасы тас болмайды.

Ётген ёмюрледе къарачай - малкъар халкъны джашауунда, мюлк турмушунда (экономикасында) уучулукъ белгили орун алыб келгенди Уучулукъгъа Къарачай-Малкъарны табигъат байлыгъы, география болуму бютюн да уллу мадар бергенди: тауларында бла чегетлеринде, кёллеринде бла сууларында эрте заманлада кёб тюрлю кийик джаныуар джашагъанды.

Историяда белгили болгъаныча, таулу малчыланы джашауларында уучулукъдан тюшген продукталаны магъанасы узакъ ёмюрледен бери тас болмай келеди. Кийик эт таулуланы биринчи ашлары болгъанды. Кийиклени терилери — кийим эмда орун, сауут-саба кереклерин баджаргъанды, хоншу миллетлени арасында сатыу-алыуу джюрютюрлей джол ачханды. История документле аны юсюнден талай хапар береди. Эм ал-

гъы бурун 1654 дж. Италияны Кавказда дин къуллукъ-чусу А. Ламберти къарачайлыланы — «карачиолилени» — эмда хоншу миллетлени джашагъан джерлерини чеклерин белгилей, «ала (къарачайлыла — И. Ш.) законсуз, уучулукъ бла джашайдыла»,² — деб хапар береди.

Артда, XVII ёмюрню аягъында, академик И. А. Гильденштедт къарачайлыланы хоншу миллетле бла сатыу-алыу джюрютюлерини юсюнден хапар айта, Къарачайдан сатыугъа кирген продукталаны ичинде «къундуз эмда тюлкю тыйынланы» санайды³.

Аскер къуллукъчу П. П. Зубковну (XIX ёмюрню 30-чу джыллары) айтханына кёре, къарачайлыла кеслерини тюрлю-тюрлю къол къыйынларыны тышында да Имеретиягъа сатыугъа «тыйын товарла» элтиб тургъандыла.⁴ Артдаракъ кёзюуледе къарачайда уучулукъну юсюнден хапар бергенле джолоучула Г.-д.⁵, С. Давидович,⁶ географла М. П. Венюков⁷ бла Д. Я. Дынник⁸ эмда ингилизчи Грове⁹ тюбейдиле. 1850 дж. капитан Забудскийни джазгъанына кёре, «къарачайлыланы джерлеринде кёб тюрлю багъалы терили кийик джаныуарла джашайдыла. Аланы терилери бла тыйышларын уучула меновый дворлада бек хайырлы сатыугъа санаб джюрютедиле»¹⁰.

Уучулукъну ата-бабадан бери къарачай халкъгъа улу магъанасы болуб келгенине шагъатлыкъ этген энтда талай мисал келтирейик. Бир ишексиз, уучулукъну юсюнден хапар алыр ючюн, топонимикагъа эс бёлорге тыйыншлыды, сёз ючюн: Доммай тала, Доммай ёлген тау, Буу ёлген тау, Джугъутурлу чат, Тонгуз орун, Покун сырт, Мамучар, Борсукълу д. а. к. джер-суу атла уучулукъ бла малчылыкъны юсю бла аталгъандыла. Аны кибики эртдерек заманлада Къарачайда быллай

адам атла джюрютюльорге ёч болуб келгендиле: Дом-майчы, Бучар, Тауай, Теке, Бёрюатар, Айючук, Джума-рукъ д. а. к.

Уучулукъну джашауда кенг орун атыб келмеклиги историялы сынлада да кёргюзтюлюб келеди. Сёз ючюн, Уллу Къарачайда Марджа бла Аманкъол сууну ортасында, Къышлыкъ орунла деген джерде эмда Баба сынлада бурун уучулукъ сценала дорбун ташлада ачыкъ сакъланадыла. Къарачайны сынларын тинте келиб, историк В. М. Сысоев къышлыкъ орунлада кёрген суратыны юсюнден алай джазгъанды:

«Дорбунну баш джанында (2 — 4 вершкалы) кызыл бояу бла салыныбды: уучула, джая садакълары бла, аглыла, итле эмда маралла».¹¹ Эски сынлада марал сурат айырылыб аслам тюбейди.

Уучулукъ бла байламлы терен мюлк адегле (традицияла) артыкъ да бек халкъны фольклорунда белгили болуб келеди. Къарачайда тукъум атланы генеалогияларында асламысына тукъум атла уучулукъ бла байламлы кёргюзтюледиле. Сёз ючюн, къарачайлылары Басхандан Къобан ёзеннге кёчюб келген хапарларында эмда Къарачайны джырында геройла уста мараучула болуб суратланадыла.¹²

Айтыугъа кёре, Къарчаны джашы Джангуугъан къуру уучулукъ бла джашагъанды, аны Басхан сууну башында, Ажыл ёзенни ёрге кириб кийик къошу орналыб болгъанды. Джантуугъан болмаса, ол ёзенни ичинде башха адамны кийик мараргъа эркинлиги болмагъанды.¹³

Къарачай нарт эпосну джигитлери эмда къарачай таурухланы геройлары уучулукъгъа уллу эс бёлюб келедиле.

Къарачай-Малкъар халкъны меджисуу пантеонунда

уучулукуну аллахы Апсаты айырылыб белгили орун алыб келеди. Хоншу миллетледеча (тегей, эбзе, хачыпсы, черкес) къарачайлыла акъыл этгенге кёре, Апсаты, бютеу кийиклени тамадалары болуб, аланы кютюб джюрюйдю, сюрюуюнден уучулагъа юлюш этгенлей турады. Апсатыдан эркинликсиз уучу бир тукъум бир кийик джаныуарны ёлтюралмагъанды¹⁴. Белгили этнограф Г. Ф. Чурсин аны юсюнден былай джазгъанды: «Къарачай эмда малкъар уучула, тегейлиле бла хачыпсылылача, уугъа чыгъарларыны аллы бла кийик джаныуарланы тамадаларындан тилек тилейдиле, сюрюуюнден юлюш эт деб. Хачыпсылылача, тегейлиле, къарачайлыла бла малкъарлыла белгили джырла бла уучулукуну аллахын кёллендириб кюрешедиле»¹⁵.

Белгилисича, халкъны аууз творчествосунда бурун уучуланы джырлары «Апсаты» бла «Уучуланы импровизациялары» тыйыншлы орун алыб келедиле. Джырланы биринчи кере орус тилде 1903 дж., Орусбийланы Исмаилны тефтеринден алыб, Н. П. Тульчинский басмалагъанды.¹⁶ Джырлада уучула кийиклени тамадаларына — Апсаты бла аны кызы Фатимагъа махтау саладыла эмда кеслерине тилек тилейдиле. Джырланы уугъа чыгъарларыны аллы бла айтхандыла. Къарачайлыла ол заманлада ангылагъанларына кёре, Апсаты чамланса, ачыуланса, кийик берген къой, мараучуну кесин сау къоймагъанды. Апсатыны арну кызылары, кийик сыфатха кириб, кийиклени кёб ёлтюрюучю эм алагъа иги джалынмагъан мараучуланы алдаб, чынгыл къая киришлеге кийириб, алайдан чыгъалмай ёлорча этиб тургъандыла деген акъылда джашагъандыла. Халкъны сезиминде аллай оюмланы бир кесеги «Бийнёгер» деген джырда уллу художество чемерлик бла кёрюнеди. Бийнёгер уста мараучу, кийиклени кёб ёл-

тюрюучю болгъанды. Къарачайлыла бла малкъарлыла-ны ангылагъанларына кёре, Бийнёгер табигъатны бай-дыгъын сакълай, сыйлай билмегени ючюн, Апсатыны кызы Фатимат ачыуланыб, уучуну къаргъаб, къая ра-нга кийиргенди эмда алайда термилтиб ёлтюргенди. Бийнёгерни хапарына ушаш джигит уучуланы юсюн-ден айтыула Кавказ миллетлени эпосларында кёб тю-бейдиле, артыкъ да бек уучулукъ эпос хачыпсы бла эбзеде аслам джюрюйдю. Сёз ючюн, грузин эпосда уучу Беткилни сыфаты белгили орун алады, аны джазыуу да Бийнёгерникине бек ушайды.

Уучулукъ таулуланы багъалы санагъатларыны бири болуб келгени себебли, уучула кеслери эмда юйюрлери Апсатыгъа тилек тилеб джалынганларыны тышында да талай хыйны-халмеш, дууа этерге эмда белгили джо-рукъла джюрютюрге кюрешгендиле.

Уучула «тазалыкъны джолунда» джюрюгендиле: юс-лерине таза джууулгъан кийимле кийгендиле, уугъа чы-гъарларыны аллы бла тиширыугъа джолукъмагъанды-ла. Киши тюбемесин деб, уучу джолгъа танг къаралды-сы бла атланганды, Апсатыгъа тилегин айта. Юй бий-чеси, артыкъ да бек сабийле, уучу юйден чыгъыб бар-гъан кёзюучюкде орунларындан къобмагъандыла, бау-урларындан джатыб, джолоучуну сансыз этиб къойгъан-дыла.

Ырысха санаб, уучуну джууугъу-тенги уучудан хапар сормагъандыла. Уучуну юйюрюнде тиширыула орун джыймагъандыла, юй сибирмегендиле, эски джуума-гъандыла, хоншуларына иш болушха джюрюмегендиле.

Уучула таймай бир белгили джерде къош салыб, тургъандыла: былайда отунларын-сууларын хазыр тут-хандыла, къошха джыйылгъандан сора уучула сауут-сабаларына «солуу» бергендиле, Апсатыны эркинлигине

түшдүк дегенни айтыб, тилеклерин айтхандыла. Адет-деча, уулауда не кзууануу, не аман сёз айтыу болмагъанды. Кийиклени бармакъ бла кёргюзтюу — Апсатыны хиликке этгенге саналгъанды. Ол себебден уучу ары-берини неда джаныуарны кёргюзтюрге керек эсе, кьол аязын узатханды.

Къошларына (стауатларына) къайтыб келселе, уучула кеслери ёлтюрген кийикни джюрегинден, бауурундан эмда ёбкелеринден «адет тишлик» этгенди. Тамада уучу джерни-сууну тейрисине махтау айта, эт кесекчиклени юлешгенди эмда тишлик агъачны эки сындырыб, шынкъартха атханды. Ингир шхууурлары татимлы болгъанды. Бурундан келген адетге кёре, кийикни къарнында — «таш къазанда» — эт бишириб ашагъандыла. Ол да ма бу шекелли кзурашдырылыннганды: кийикни къарнын джуууб, тазалаб, юч дагъаннга такъгъандыла, ичине суу къуйгъандыла. Сора шынкъарт отда ууакъ ташланы къыздырыб, «таш къазаннга» атхандыла эмда кёзюу-кёзюую бла суугъан ташланы «къазандан» чыгъара да, отдан исси ташланы суугъа джибере, этни къайнатхандыла. Уучуланы «таш къазанлары» Орта Азияны миллетлеринде эмда Кавказда тюбейди¹⁷.

Уучула ашларын да белгили джорукъда ашагъандыла. Тауну иеси, эт, джюн ийнсни ангыласа, джолубуз кесилликди деб, ашда хайырландырмагъан затларын эмда сюеклени джоппучукъ этиб, джерге басдыргъандыла. Г. Ф. Чурсин билдиргенге кёре, къарачайлыла бла малкъарлыла, кийик этге джазыкъсыныб къарагъанларыны хыйсабындан, аны джерде сюйремекни эмда чынгылдан энишге атмакълыкъны ырысха санагъандыла¹⁸.

Кавказны талай миллетлеринде джюрюгенча, къарачай уучулада, Апсаты кеси ашаб тирилтген джаныуарлагъа болмаса, башхаланы ёлтюрюрге эркинлик бер-

мегенди деген акъыл джюрюгенди. Ол себебден уучула кийик этни ашагъандан сора, суюк сындырмагъандыла. Бу шекелли мотив тау миллетлени фольклорларында ачыкъланыб келеди.

Ууучулукъну джакълаучусун сыйламакълыкъ бла къысха байламлы болуб келген дагъыда бир ышан джюрюгенди: уучулары арасында кеслерини «уучу лексикалары» къуралышдырылыннганды. Уучула терминлени къыйдыргъан сёзле бла билдиргендиле. Уллу орус этнограф Д. К. Зеленин чертгеннге кёре, «уучу сёз ырысла джер юсюнде хар тюрлю миллетледе тюбегенча джюрюйдюле. Аны тамалы анимистикалы эпохадан алгъа салыннганды Уучула акъыл этгеннге кёре, сакъкъулакъ джаныуарла белгили адам сёзлени ангылаб келгенлери себебли, джашыртын тилде сёлешинсе, тыйыншы кёргендиле¹⁹.

Уучуну мураты кийиклеге белгили болуб, аланы къачырмаз ючюн эмда аланы алдар ючюн уучула шартлы сёзле бла хайырланнгандыла. Джаныуарланы тюз атларын айтыргъа ырыслаб, «джашыртын» атла бергендиле. Сёз ючюн, уучуну тилинде къоян дер орнуна «сокъур» дегендиле, аны кибики, бёрюге — «джанлы», айюге — «атайтмаз», къабаннга — «хайырсыз», джугъутургъа — «тогъайбаш», маралгъа — «бутакълы», шок дер орнуна «алтынлы», шок атыугъа — «сызгырыу» деген сёзле бла сёлешгендиле. Кийик джаныуарлагъа эмда аланы джакълаучуларына адамланы сёлешген сёзлери ачыкъланыб, ангылашыныб келеди деген акъыл джюрюгенди. Ийнаныугъа кёре, Апсаты аллахланы барысы бла да тенглик-шохлаукъ тутханды. Сёз ючюн, эски айтыугъа кёре, Апсаты шыйых Ильясны къызын юй бийчеге алгъанды. Ол да Минги Тауну тюбюнде Малиян дуркъуда болгъанды²⁰.

Къарачайда уучулары арасында белгили джорукъла джюрюб келгендиле. Уучулукъ промыселге асламысына бир бёлек адам бирлешгендиле. Аслам сынамлы уучу коллективге башчылыкъ этгенди. Адетге кёре, уучулары башчылары кийикни ышаннга биринчи салыб, огъун джюзджургенди. Учаны «тенг юлюш» деген принцип бла юлешгендиле, алай а огъу тийген мараучу «тенг юлюшню» тышында да сыйлау, хакъ-терисин эмда башын алгъанды. Уучу коллективге къонакъ адам къошулгъан тёреси болса, анга биринчи окъну сен ат деб, биринчи шок отну теджегендиле²¹. Таулулары джашау болумларын тинтиучу П. Н. Тульчинскийни билдиргенине кёре, бир уучудан джаралы болгъан кийикни башха уучу ёлтюрсе, юлюште асламысы биринчиге аталгъанды²². Ташда, агъачда асыралыб къалгъан, уучу бир джолгъа къораталмагъан мыллыкны бара-барыб башха бир адам табса, адет бла, анга тиерге болмагъанды.

Уучулары джоллары болса, ала бёрюлени аллахларына — Тотургъа — атаб, къошларыны къатында таш башында эт тилкемчикле къойгъандыла. Алай болмай, джолу къолай болмаса, «Тотурну ташына» джангыз скъну салгъандыла. Апсатыны «чомарт» кюнлеринде уучула джолда хар тюбегеннге «тюбеш юлюш» (уча) бергендиле: эм биринчи тюбегеннге — джауорунну, экинчиге — базукну д. а. к. Учаны ала, неда уучуну джууукълашыб келгенин эслесе, джолоучу джерге узалыб джоппу хансчыкъланы джыртханды эмда ала-ны уучуну сагюнджюсю таба ата: «Чох, чох, Тейри кёб берсин», дегенди²³. Уучулары ангылагъанларына кёре, уучуну аллына адам сыфатха кириб, кийиклени аллахлары тюберге ёч болгъанды. Ол себебден уучула бир-бирде эт болгъанларын уагъа чачыб бошагъандыла. Уча адет Къарачайда бюгюнлюкде да кесини эски адет

формасында тюбейди. Аны киби́к, кѣурманлыкѣда хоншулукъ адет эски уучулукъ мюлкден кѣала келгенди.

Уучуланы юйюрлери сыра кѣайнатхандыла, джууукѣга-тенгнге амалсыз хоншулукъ айыргъандыла. Аpsаты сюрююунден юлюш теджегени ючюн хоншула эмда джууукѣ-тенг хоншулукъ орнуна «кѣл алгъан» дегенни айтыб бир зат бергенди́ле.

Бютеу север-запад Кавказы миллетлериндеча, кѣарачай адетни джоругъунда уучуну бир джолгѣа 2-3 джаныуардан кѣбню ѣлтюрюрге эркинлиги болмагъанды эмда джаз башында буаз кийиклени марамагъанды. Бу башында эсленген эски адетле кѣарачайлыланы фольклор байлыкъларында ариу ачыкъланыб келеди. Сѣз ючюн, айтыугѣа кѣре, «Джантуугъан» деген эски хапарда уучу мардадан аслам кийик кѣыргъаны амалтын Аpsаты аны кѣаргъагъанды: уучу кѣарау сокѣур болуб ѣлгенди, аны бир ити, Балхов, кѣутургъанды, экинчиси — Бойнак — бугъойгѣа кетгенди²⁴. Кѣартла айтыугѣа кѣре, уучу 99 кийикни ѣлтюрген болса, джюзюнчюсю шын туруб, кѣычырыкѣ-хахай этиб артына аугъанды. Уста мараучула кеслерини джашауларында ѣлтюрген кийиклени санын билдирир ючюн анча «шын тургъанны» кѣргенме деб хапар айтхандыла.

Джерине эмда заманына кѣре, уучула талай тюрлюуулау мадарны хайырландыргъандыла. Халкѣны аууз творчествосунда асламысына джая эмда садакѣ тюбейди. Бююнлюкде садакѣны бир тюрлюсю сабий оюнлада сакъланыб келеди. Кѣартла чертгеннге кѣре, бурун садакѣ уучула деб болгъандыла. Уучула ташда, агѣада тюрлю-тюрлю лагъымла, тузакѣла ишлегенди́ле. Джыртхыч джанлылагѣа «бѣрю отну» салгъандыла. Уучулагѣа эгер итле таймай нѣгерлик этгенди́ле. Халкѣда айтыугѣа кѣре, эгер итни тукѣумуну чыкѣгъаны бѣ-

рюден болгъанды. Қъарачайлыла анга кеслерини кечекюн джашауларында уллу багъа, сый бергендиле. Ит шайган кючге къаршчы тургъан джаныуаргъа саналгъанды, ол себебден джангы туугъан сабий къарыусуз, ауруулу болса, аны ит тегенеге салыб бѣлегендиле, атына да Кючюк атагъандыла. Бир-бирде бешик башына насыб дууагъа итни тюгюн, бѣрющачны салгъандыла.

Заманына кѣре къарачай уучуланы сауут-сабалары тюрлениб келгенди. Ётген ёмюрде, айтханыбызча, къарачайлыланы бурун сауутлары — къамчи, садакълары — тюрлю-тюрлю къууанч оюнлада тюбегендиле. Эм дараджалы сауутха «таш шок» саналгъанды. Аллай шокланы таулула кеслерини усталыкълары бла къурашдыргъандыла. Литературада белгили болгъаныча, «таш шокдан» окъну джюздюрюр ючюн уучула биргелерине айры тиреу джюрютгендиле. Аллай шок къуру тохтаб тургъан, неда акъырын баргъан жанлыны мараргъа джарагъанды²⁵. XIX ёмюрню экинчи джарымындан башлаб, Қъарачайда берданка эмда пистон шоккла джайыладыла.

Бек эртдеден бери къарачай уучула кеслери тауда джыйгъан силтиден шок от биширгендиле эмда Қъарачайны ичинде магъадандан къоргъашын эритиб, окъла къуйгъандыла²⁶.

История эмда этнография литературада къарачай уучулагъа уллу махтаулукъ бериледи. XIX ёмюрню 70-чи джылларында уучу Алексей Атр былай джазгъанды: «Қъарачайлыла таулу миллетлеи арасында айырылыб уучуладыла эмда тау уугъа тыйыншлы тергеусюз ышанлары барды: джити кѣзлери, сейир къаджыкъсынмау **къылыкълары**, таулада джол тюзетиб джюрюй билиулері, ол огъай эсенг, чарсада бла тубанда...»²¹.

Джолоучу Я. Максимов, Къарачайны таурухлу уучусу Чотчаны аты бла айтылгъан тауну суратлай, былай чертиб джазгъанды: «Сейирди, къалай тырнакълайдыла бу хадаус къая ранлада Кавказ уучула, тау кийикледен бир башхалыкълары болмагъанды!»²⁸.

Кавказ тауланы тинтиучю, белгили географ эмда уучу Н. Я. Дынник да бу шекелли махтау сёзлени уста къарачай мараучулагъа атагъанды²⁹.

Эртде заманда уучулукъ таулуланы экономилларын-да тыйыншлы орун алыб келгенни тышында да, аны спорт магъанасы да болгъанды. Кавказны чынгыл тәула-рында эмда къалын чегетлеринде уугъа барыу, андан сау-эсен къайтыб келиу кючлю сюек саулукъ эмда чыныкъмакълыкъны юсю бла хайырлы болгъанды.

«Къарачайлыла джаяу да аламат джюрюйдюле, гитчеси уллусу да къаялада сейир тукъум тырнакълайдыла, алай а аланы тамам усталыкълары джугъутур ууда танылады... Джугъутур эмда къашха эчкиге уугъа барыу къарачайлыланы санагъатларыды, ала бирем башха эмда бёлек адам бирлешиб уугъа чыгъадыла... уста кийик уучуну сыйы-махтауу мардасыз уллуду»,³⁰—деб джазгъанды Алексей Атр.

Джыллары уллайгъан уучула айтханнга кёре, къарачайлыла асламысына джугъутур эмда къашха эчкиге уугъа чыкъгъандыла. Уста кийик мараучуланы къошлада мал нёгерликде бютюн да сыйлаб тутхандыла. Кийик эт бюгюн-бюгече да таулу юйдегиде дарман орнуна джюрюйдю эмда сыйлы къонакъланы тебсилерине салынады.

XVIII ёмюрню аягъына дери къарачайлыла къабан уугъа джюрюгендиле, кеч заманлада муслиман динни хыйсабындан къабаннга барыу тохтагъанды.³¹ Анга тюз шагъатлыкъ этиб келген «Апсатыны джырыды».³²

Андан сора да, бу арт кёзюулеге деричи кябан тишле таулу тиширыуланы окъа сокъгъан ишлерине амалсыз керек сауутлары болуб тургъандыла.

Айю уугъа барыу кярачайлыланы махтаулу санагъатларыны бири болгъанды. Уучуну кесине да «Тауай» деб энчи ат атагъандыла. Адегдеча, ётгюр тауай уугъа атлана, айю ётню джалагъанды. Информаторланы бир аууздан айтханларына кёре, айю ёт адамгъа кярыу бергенди. Айюню ёгюн эмда этин, терисин кярачайлыла джел ауруугъа, туберкулёзгъа, тиш ауруугъа дарман орнуна джюрютгендиле.

Марал эмда доммай уугъа барыуну кярачайлыла бек сейирлик ишге санагъандыла. XIX ёмюрню ортасына дери доммай эмда марал бизни областны джеринде аслам тубегендиле. Н. Я. Дынник, А. Атр, В. Лоцариус эмда башхала кярачайлыла бла бирге марал эмда доммай уугъа джюрюгенлеринден хапар бередила.²

Атлары айтылгъан доммайчыланы юсюнден халкъда хапарла айтхандыла, джырла джырлагъандыла. Сёз ючюн, Сылпагъарланы Доммайчы Кярачайны уста уучусу эмда кярачай кёшланы джауладан сакълауда джигит джашларыны бири болгъанды. Доммай балачыкъланы кярачайлыла биринчи саугъагъа атаб, сыйлы кёнакъларына теджегендиле... Ма аллай бир доммай бузоучукъну 1867 дж. кярачайлыла Зукку пристопха (Н. Г. Петрусевичге) саугъа этгендиле. XIX ёмюрню аягъы сюремде доммай бла маралла бизни областны джеринден кюруб тас болгъандыла. Тышындан келген кёнакъ уучула (бир бирде санлары 200 — 300 адам болгъанды)³⁴ аланы тергеусюз кыргъандыла.

XIX ёмюрню ал джылларында Кярачайда уста уучула кюндуз тутхандыла. Кюндуз тыйыннга кяра-

чайлыланы махтаулары лирика джырларында ариу-
лукъну эпитети болуб келеди.

Къара тюлкюню эмда суусарны да багъалата бил-
гендиле. Суусар терилени къарачайлыла Тау артында
сатыу-алыугъа джюрютгендиле. Къара тюлкюню тери-
син насыб дууагъа тергеб тутхандыла. Къарачайны тау
кёллери эмда суулары «патчах» чабакъдан толу бол-
гъанды, алай а халкъда чабакъ тутуу кенгге джайыл-
магъанды. Чертерге керекди, кийик излеу Къарачайда
уучулукъну бир формасы болуб келенин. Джёгетей
башы бла Ахмат къаяда кийик бал аслам тюбегенди.
«Ахмат къаядан бал агъады», — деген айтыу, эшта, бек
эртделеден айтылыб келе болур. Къанатлыланы ичинде
къарачайлыла бёденеге, тартаргъа, джаз тауукъгъа,
джумарыкъгъа, бабушха уулангандыла. Къоян уугъа
джорюмеклик уучуну сыйын тюшюргенди. Уучу
къоян уугъа атланды демеклик — уучугъа кери ургъан
характеристика бермекликни орнун тутханды. Г. Ф.
Чурсин билдиргеннге кёре, къарачайлыла къоян этни
ырыслаб, къоян этни ашагъан къоянча къоркъакъ бола-
ды деб, къоркъуб ашамагъандыла.³⁵ Къарачай уучула-
ны ангыларында джаныуарланы ичинде дерт къайта-
рыу джорюйдю деген акъыл сакъланганды. Сёз ючюн,
къарачайлыла джаз киштикни терисин юйлеринде ту-
таргъа ырыслаб тургъандыла. «Бу джорукъну, бу ырыс-
ны ким бузса, ол ёлюр ауруунда азаблыкъ чегер» де-
ген акъыл джорюгенди. Ол себебден адам ёлюр ау-
руундан кыйналгъан тёреси болса, анга, эшта, бу
адам саулуугъунда джаз киштикни терисин сыйлау джо-
рукъну бузгъан болур деб, ауругъанны санларын киш-
тикни тырнакълары бла тырнагъандыла³⁶. Къартла джан
хурджунлагында джаз киштикни тырнагыны хыйны-
халмешге къаршы дарман орнунда джюрютгендиле.

Аны киби́к, к̑ара́чайлы́ла, ы́рысха́ терге́б, а́гъа́зны, билеу́ джылланы́, ма́къаны́ ё́лтюрме́генди́ле, айы́блы адам ама́лы болма́й ауру́р дегенди́ле. Билеу́ джыла́ны ауу́зундан чы́гъады́ деб, «джы́лан мы́нча́къла́ны» дарман-дуа́ орну́нда джю́рютгенди́ле. Кё́кню́ тей́рисинден джау́ум тиле́й, к̑ара́чай тиши́рыула́ суу ма́къала́ны кийи́мчикле́ге кийи́ндири́б, суугъа́ атха́ндыла. Джа́з саба́н ишле́де гугу́к алда́са, саба́нла к̑у́ргъа́късы́рла, саба́н иеси́ джу́нчу́р, аны́ бит-бу́рче кю́члер дегенди́ле. Ол затла́гъа к̑а́ршчы́ бары́р ю́чюн саба́н ишге аша́б-пчи́б чы́къгъа́ндыла, «Гугу́кнү́ хорла́у» деген о́юнла́рын ойна́гъа́ндыла³⁷.

Бир ише́ксиз, со́гъа́къ сюе́кни ба́гъала́тыу э́мда аны́ ю́й ишле́ринде джю́рютю́у к̑ара́чайлы́ланы о́згъа́н ё́мю́рлени́ бир кё́зюю́нде тюз дже́рледе́ джа́шаб келге́нлеринде́н хапа́р бере́ди. 1880 джы́ллада́н башла́б К̑а́ра́чайгъа́ тышы́ндан кё́б уучу́ келе́ди. «Бы́ла мю́йю́з са́тыб алы́чу са́у бир а́скер бола́ды.. э́мда те́рини, мю́йю́зню ба́гъасы́н кемси́з ё́сдю́редиле́»³⁸. Ол себе́бден К̑а́ра́чайда́ кийи́к джа́ныуа́рланы́ саны́ азая́ды э́мда к̑а́ра́чай уучу́ланы́ саны́ да ё́седи. Ала́й болса́ да XIX ё́мю́рде́ К̑а́ра́чайда́ «ала́й бир джа́ныуа́р ба́р э́ди, ала́дан ты́шген те́рилени́ к̑а́ра́чайлы́ланы́ дохо́длары́ны асла́м ста́тьялары́на те́рге́ге тыйы́ншлы́ды»³⁹.

ХАЙЫРЛАНЫЛГЪАН ЛИТЕРАТУРА.

¹ Аргус. Богатства карачаевской котловины. Газ. «Северный Кавказ», 1891, № 43.

² А. Ламберти. Описание Колхиды или Мингрелии. СМОМПК, Тифлис, 1913, вып. 43, стр. 187.

³ И. А. Гильденштедт. Географическое и статистическое описание Грузии и Кавказа. СПб, 1809, стр. 150.

⁴ И. П. Зубов. Картина Кавказского края. СПб, 1835, стр. 35.

⁵ Г.-д. Поездка к южному откَلону Эльбруса в 1848 году. «Библиотека для чтения», СПб, 1849, том 97, стр. 76—77.

⁶ С. Давидович. Восхождение на Эльбрус. «Исторический вестник». СПб, 1887, том 28, стр. 372.

⁷ М. И. Венюков. Очерк пространства между Кубанью и Белой. «Записки Русского географического общества», кн. 2, 1863.

⁸ Д. Я. Дынник. Горы и ущелья Кубанской области. «Записки Кавказского отдела Русского географического общества», кн. 13, вып. I. Тифлис, 1884.

⁹ Грове. Холодный Кавказ. Изд. «Природа и люди». СПб, 1888, № 1—3.

¹⁰ Военно-статистическое обозрение Российской империи. Ставропольская губерния. СПб, 1850, том XVI, часть I, стр. 133.

¹¹ В. М. Сысоев. Древности по верхнему течению р. Кубани. «Материалы по археологии Кавказа», М., 1904, вып. IX, стр. 163, рис. 68.

¹² Бекир. Предание о Карче, родоначальнике Карачая. Газ. «Кубанские областные ведомости», 1899, № 266.

¹³ Х. О. Лайпанов. К истории карачаевцев и балкарцев. Черкеск, 1958, стр. 35.

¹⁴ В. Ф. Миллер. Осетинские этюды, часть II, М., 1882, стр. 244—245. В. А. Абаев. Осетинский язык и фольклор. М—Л., 1949, стр. 50—51. Д. Гулия. Божество охоты и охотничий язык у абхазцев, Сухуми, 1926, стр. 11, Эристов. Заметки о Сванетии, стр. 99.

¹⁵ Г. Ф. Чурсин. Культ охоты у кавказских народов. Бюллетень Кавказского историко-архивного института, 1929, № 5, стр. 17; Г. Ф. Чурсин. Материалы по этнографии Абхазии, Сухуми. 1956, стр. 82.

¹⁶ Н. П. Тульчинский. Пять горских обществ Кабарды. Владикавказ. 1903, стр. 33—38.

¹⁷ Восточно-азиатский этнографический сборник. М.—Л., 1960, том 50, стр. 170; К. К. Юдахин. Киргизо-русский словарь. М., 1965, стр. 146.

¹⁸ Г. Ф. Чурсин. Культ охоты... стр. 17—18.

¹⁹ Д. К. Зеленин. Табу слов у народов восточной Европы и Северной Азии. Сборник музея «антропологии и этнографии», том VII, Л. 1928, стр. 36.

²⁰ Н. Дынник. Эльбрус. Жур. «Природа и охота», том 2, М., 1880, стр. 16.

²¹ П. Н. Тульчинский. Указ. соч., стр. 203.

²² Там же.

²³ Газ. «Ленинни байрагы», Черкесск, 1968, 17 сентября.

²⁴ Х. О. Лайпанов. Указ. соч., стр. 35.

²⁵ Алексей Атр. Охота на оленя на Кубани. Жур. «Природа и охота». М., 1883. Июнь, стр. 54.

²⁶ Центральный Государственный военно-исторический архив, фонд 414, коллекции, дело 300, лист 78; М. Кох. Горные месторождения Баталпашинского отдела Кубанской области. СПб. 1911, стр. 30.

²⁷ Алексей Атр. Указ. соч., стр. 34 — 35.

²⁸ Я. Максимов. Очерки Теберды. Газ. «Кубанские областные ведомости», 1903, № 257—258.

²⁹ Н. Дынник. Горы и ущелья Северо-Западного Кавказа. Жур. «Природа и охота», 1879, № 1, стр. 238.

³⁰ Алексей Атр. Указ. соч., стр. 35.

³¹ С. А. Токарев. Этнография народов СССР. М., 1956, стр. 111.

³² П. Н. Тульчинский. Указ. соч., стр. 233; Х. О. Лайпанов. Указ. соч., стр. 42.

³³ Н. Я. Дынник. Несколько слов о кавказском зубре. Жур. «Естествознание и география». М. 1889, № 2; В. Лоцариус. «Заметки о кавказском зубре. «Кавказские альпы», 1880, кн. 2.

³⁴ Аргус. Указ. соч.

³⁵ Г. Ф. Чурсин. Обычаи и предрассудки карачаевцев. Газ. «Кавказ», 1903, № 31.

³⁶ Г. Чурсин. Этнографические заметки о Карачае. Газ. «Кавказ», 1900, № 306.

³⁷ Материалы по этнографии Абхазии, стр. 11.

³⁸ Н. Дынник. Уничтожение крупной дичи и пушного зверя в горах Кубанской области. Жур. «Семья охотника», 1909, № 12—13, стр. 243.

³⁹ Аргус. Богатства карачаевской котловины.

НЪАРАЧАЙЛЫЛАНЫ ОРТА ЁМЮРЛЕДЕ ДИНЛЕРИНИ ЮСЮНДЕН

Къобан ёзенни бойнунда эртдеден къалгъан кёб эскертме сакъланганды. Бек эски заманны эскертмелерин алимле тинтгендиле. XIV—XVIII ёмюрледен келген материал культураны объектлерин а археология джаны бла киши тинтмегенди.

Эскертмеле уа бек сейирдиле. Алада къарачайлыланы ата-бабаларыны культураларыны шартлары, адетлери ачыкъ эсленеди. Аланы тинтиуню илму маъанасы уллуду: къарачайлыланы ол кёзюуде джашауларыны юс-юнден джазмалары болмагъаны себебли, толусу бла ачыкъланмагъанды. Эскертмелени тохтаусуз тинтиу кёргюзюрюкдю къарачайлыланы орта ёмюрледе къалай джашагъанларын.

Ол акъылда 1969—70 джыллада Къарачай-Черкес илму-излем институт Къобан башында къарачайлыланы мийик тау эллери Къартджуртну, Хурзукну Учкуланны тегерегинде археология къазуу ишлени бардыргъанды. Экспедиция тюрлю-тюрлю этилген къарачай къабырланы талайын тинтгенди.

Ала не толусу бла не джаргыларына дери ташдан толуб эдиле. Ёлюкле 1-1,5 метр теренликде сыртларындан джата эдиле. Башлары кюн батхання, аякълары кюн чыкъгъаннга айланыб. Кеслери да агъач кешенеде. Къоллары тюрлю-тюрлю болумда эдиле: бир-бир къабырлада ёлюклени къол сюеклери чалышыб кё-

кюреклерине салыныб, бирлерини уа Сазыкъ бутларына салыныб неда бир кьолу узатылыб, бири уа — базыкъ бутуна салыныб.

Къабырлада кёб сейир затла табылгъандыла: окъа бёркле, тюймеле, кюмюш диадемала, оймакъла, джюзюкле, сыргъала, кыптыла, герхана эмда башха кюмачла. Ала ол заманда Къарачайгъа феодализмни терен сиигигенине, миллетни ичинде уста, чемер адамла болгъанына эмда ала (къарачайлыла), кавказ миллетле бла огъай эсе, башха къралла бла да сатыу-алыу ишленни джюрютгенлерине шагъатлыкъ этедиле.

Аны бла биргелей, къарачай къабырлада табылгъан керекле, ёлюклени басдыруу адетле къарачайлыланы ол кёзюуде тутхан динлерини юсюнден кёб хапар айтадыла.

Ёлюк бла бирге урунуу керекле, сауут-саба, омакълыкыгъа джюрютюлген затла салгъанлары къарачайлыланы ахрат джашаугъа ийнанганларына шагъатлыкъ этедиле. Адам ёлгенден сора да «ол дунияда» джер юсюнде джашагъаныча джашарыкъды деб тургъандыла. Ол себебден биргесине сау заманында бек керекли болгъан затланы салгъандыла.

Къарачай къабырланы джерден ёргелерини ташдан ишленнгени сейирди. Ичлери да асламысыны ташдан толубду. Къалай ангыларгъа боллукъду ол затны? Эшта, ол адет ташха табынуу бла байламлы болур. Этнография, джазылыб къалгъан загла айтханнга кёре, хар къарачай элни, таб хар тийрени кесини сыйлы ташы болгъанды. Учкуланда сыйлы ташха «Чоппаны ташын» санагъандыла. Элчиле, джылда бир-эки кере джыйылыб, былайда байрам этгендиле. Адамла былайда аллахдан игилик тилеб, ташны башы бла чынгагъандыла. Байрамны уа, мал кесиб, эт бишириб, алай бошагъандыла.

Хурзукда сыйлы ташха «Байрам таш» саналгъанды.

Уллу Тюзню тёбен джанында уа «Къарачайны къадау ташы» болгъанды. Хурзукну сыйлы ташыны юсюнден XIX ёмюрню аллында Н. С. Иваненков былай джазгъанды: «Аны къатына бусагъатда да саладыла ачха, хант, дагъыда башха затла, джангы туугъан сабийге, атагъа, неда джууукъ адамгъа тилек тилей»¹.

Къарачайлыла бла малкъарлыла эртде заманда аны кирик агъачлагъа, тереклеге да табынгандыла. Сёз ючюн, Хурзукда «Джангыз терекге», Малкъарда Шоурдат деген элни къатында Раубазы деген нарат терекге табынгандыла.

Раубазыны малкъарлыланы арасында уллу сыйы болгъанды.

«Аллах сени джанынгда огъуна болсун, Раубазы мени джанымда болсун ансы»², — деб тургъандыла таулула.

Къарачайлыла бла малкъарлыла Басханда уа «Къамгъут кешенеге» табынгандыла. Халкъгъа къоркъуу келген кёзюуде Къамгъут, къабырдан чыгыб, джаула бла уруш этеди, деб ол затха таулула ийнаныб тургъандыла.

Аны бла биргелей, къарачайлыла бу кёзюуде Дауле, Апсаты, Эрирей дегенча меджисуу аллахлагъа табынгандыла³.

¹ Г. Ф. Чурсин. Почитание гор, скал и камней у кавказских народов. Бюллетень Кавказского историко-археологического ин-та в Тифлисе, 1928, №4, стр. 20. Лайпанланы С. «Заманла ушагъы» история-этнография очеркле. Черкесск, 1967 г., 99 бет.

² Х. О. Лайпанов. К. Истории карачаевцев и балкарцев. Черкесск, 1957 г., стр. 38.

³ Аланы юсюнден Лайпанланы Х. О. огъарыда айтылгъан ишине къара.

Алай болса да къарачайлыланы эм сыйлы аллахлары кёкню аллахы Тейри болгъанды. Аны юсюнден XIX ёмюрде Клапрот: «Къарачайлыла бла малкъарлыла аллахха табынмайдыла, Тегриге (Тейри—Х.Б.) табындыла»², — деб джазгъанды.

Къарачайлыла не насыбны да Тейри береди, деб умут этгендиле. Анга атаб мал кесиб, къурманлыкъ этиб:

«Тейри онг берсин,
Тейри джол берсин,
Тейри игиликни бери этсин,
аманлыкъны кери этсин», — деб тилек

тилегендиле.

Бу адетни тамыры эргде заманлагъа кетеди. Тейри (Тенгри, Тенри-хан) эртде Монголияда, Алтайда, Орта Азияда джашагъан тюрк тилли миллетлени эм сыйлы меджисуу аллахы болгъанды. Кеси да кёкню аллахы болгъанды.

Тейриге Север Кавказда монгол чабыуулгъа дери джашагъан тюрк тилли миллетле да табынгандыла. Анга историяда джазылыб къалгъан затла шагъатлыкъ этедиле. Сёз ючюн, X ёмюрде историк Мовсес Каганкатвации Север Кавказчы гунн миллетле кеслерини аскер кючлерин бирикдириге кенгешлерини юсюнден айта келиб: «Ала сёзлерине тюз болгъанларына кёкню аллахыны аты бла ант этедиле»¹, — дейди. Экинчи бир джеринде уа «ала (гуннла — Б. Х.) Тенгри-хан деген аллахларыны сыйына, мал кесиб, къурманлыкъ этедиле»², — дейди.

Тейри эмда аны Тенгри, Тантри дегенча вариантла-

¹ «История агван Мойсея Каганкатвации, писателя X в.). СПб. 1861, 83 бет

² Анда 193 бет.

ры кёк, аллах деген магъанада узбсклиледе, къазах-тылада, къумукълулада, татарлылада эмда башха тюрк тилли миллетледе бусагъатда да джюрюйдю.

Алай болса да Тейрини сыйын кёрюу, анга табын-нган адет башха миллетледен эсе къарачай, малкъар миллетледе кючлю болгъанды. Къарачайлыла бусагъатда да къууанча, тойда Тейрини аты бла алгъыш этерге, «Тейри-адамы» деб ант этерге ёчдюле. Суюмеген адамларын «Тейри урсун» деб къаргъайдыла.

Бизни кёлубюзге келген бла, бу затла къарачайны этногенезинде тюрк тилли миллетле баш компонентлени бири болгъанына шагъатлыкъ этеди.

Бу огъарыда айтылгъан адетле къарачай халкъны меджисуу динин кёргюзедиле. Алай а меджисуулукъ бла бирге ол кёзюуде къарачайлыла тутхан динде христиан динни иги кесек шарты болгъанды.

Орта ёмюрледе къарачай, малкъар халкъгъа христиан дин белгили болгъаныны юсюнден ол замандан джазылыб къалгъан затла хапар айтадыла. Сёз ючюн, XIX ёмюрде белгили араб географ Абульфеда былай джазгъанды: «Хачыпсыладан кюн чыкыгъан джанына барыб аланла бла ассыла джашайдыла, тюрк халкъладыла ала, тутхан динлери христиан динди». Абульфеда «аланла», «ассыла» деб къарачайлыла бла малкъарлылагъа айтханды, дейдиле алимлени асламысы¹.

¹ В. И. Абаев. Об аланском субстрате в балкарско-карачаевском языке. Сб. О происхождении балкаров и карацевцев». Нальчик, 1960 г.

Е. П. Алексеева. Карачаевцы и балкарцы — древний народ Кавказа. Черкесск, 1963, 42 бет.

К. Т. Лайпанов. О тюркском элементе в этногенезе осетин, сб. «Происхождение осетинского народа», Орджоникидзе, 1967, 213 бет.

XVII ёмюрде огъуна къарачайлыла христианлагъа саналгъандыла. 1654 джыл Ламберти къарачайлыланы, кавказны дагъыда башха халкъларыны юсюнден былай джазгъанды: «Ала бары да христианлагъа саналадыла, алай а законлары джокъду»¹.

Христиан дин къарачайлыланы джашауларында кесини ызын къойгъанды. Айланы, ийыкъланы кюнлерини, меджисуу аллахланы, сыйлы джерлени атлары христиан шартлыдыла. Сёз ючюн, гюрге кюн — Георгийни кюню, кёк кюкюреуню аллахы — Элия — Ильи д. а. к.

Къарачай бла Малкъарда меджисуу кёзюуде сыйлы джерлени атлары Аш-Тотур, «Тотур тебе», «Тотур къала», христиан диндеги Феодоргъа (Тодор, Теодор) джууукъ болгъанларын эслерге къыйын тюлдю. Къарачайда Тотуркъуллары тукъумну «аллахны къуду» деген магъанасы барды. Май айгъа бурун къарачайлыла «Николла ай», февралгъа «Тотурну ал айы», мартха «Тотурну арт айы» дегендиле.

Къарачай бла малкъарда христиан къалала кёбдюле. Ууакъ къалаланы эмда клисаланы, Л. И. Лавров айтханыга кёре, къарачайлыла бла малкъарлыла ишлегендиле².

Къарачайда джууугъу-тенги ёлюб, бушууу болгъан адамгъа къара кийиб турады дейдиле. Къара кийген адет христиан клисада къуллукъ этген адамланы шартларыды.

Алай бла, къарачайлыланы бу биз тинтген кёзюуде динлери христиан элементли меджисуу дин болгъанды.

¹ А. Л а м б е р т и. «Описание Колхиды, называемой теперь Мингрелией. СМОМПК. вып. 43, 1913, 2 бет.

² Л. И. Л а в р о в. Карачай и Балкария до 30-х годов. XIX в. Кавказский этнографический сборник, IV. И. 1969, 110 бет.

БАШЛАРЫ

НАЗМУЛА

Аппаланы Билял.	
Къызыл байракъ	4
Автостанцияда	5
Биджиланы Идрис	
Сън ташда ушакъ	8
Кесиме	9
Тузлу тамчыла	9
Анама	10
Сюймеклик	11
«Къараучан эдим кез ал-май»	12
«Чурумну сылтауну да»	11
Тюрклюланы Альберт	
Къасботну джеринде	13
«Марал джангур себе-лейди»	14
«Физулини окъуйду къыз-чыкъ»	15
«Сейирди сабийни джю-рюю»	16
Тамбийланы Магомет	
Бусакъ	17
Алысын	17
Наз	18
Къайын	19
Ингир	19
Акъбайланы Азрет	
Атамы ызлары	21
Байрамкъулланы Маулан	
Кабус Намени окъуй	24
«Къач келиб заманында»	26
Джуккаланы Хусей	
Ленинни оюуу	28
Чалкъы чала	29
Тюзюн айтсам	30
Мижаланы Борис	
Ёксюз къызчыкъ	31

Сени джылыуунг	32
Аппакъланы Ибрагим	
Алгъыш марш	33
Ха-ха-ха	35

ХАПАРЛА

Чотчаланы Магомет	
Шонай бла Данай	38
Къоркъмазланы Альберт	
Унутмайма	68
Тохчукъланы Азрет-Алий	
Амма ышарды	90
Гочияланы Джагъафар	
Джамчыны къанатлары	104
Джазаланы Балыуа	
Къан тамчыла	112
Кёбекланы Билял	
Новеллала:	
Исса	121
Эскертме	124
Дуадакъ сюймеклик	125
Сакъат	126
Ит джыламукъла	127
Хубийланы Магомет	
Аланн хапарлары:	
Лыккы бла химчистка	130
Аныча киши джокъду	130
Башына насыб излеме-ген	131
Бёркю бла кеси	131
Шамгени назмулары	132
Хабицланы Роза	
Сабий хапарчыкъла:	
Кёзлеучюк	133
Гинджи	133

Къызчыкъ	133
Гуммосчукъ	134
Хотачыкъ	134
Гыбыр джашчыкъ	134
Къызыл алмачыкъ	135
Нартюхчюк	135
Зубайчыкъны хапары	135
Тилек	135

Езденланы Хамзат

Чамла:

Чыгъарма бла кёчю- рюлгени	136
Бир ариу болгъанса	136
Бири сынар	136
Букъусун къакъды	137
Атым айтылсын	137
Ёкюл	137
Джаш туугъанны съл- тауу бла	137
Кирсиз юй	138

«Чарлаучу герох»	138
Кюбюрге салыб асы- райды	138
Солтукъ джыйын	138
Эмиликини юретген	139
Алагъа джууаб	139
Чубур	140

ТИНТИУЛЕ

Къасайланы Роза

Октябрь революцияны джырчылары, джигит аскерчилери	142
--	-----

Шаманланы Ибрагим

Къарачайда уучулукъ эм- да аны юсюнден джю- рюген адетле	153
--	-----

Биджиланы Ханафий

Къарачайлы л а н ы орта ёмюрледе динлерини юсюнден	169
--	-----

К Р Ы Л Ь Я

Сборник произведений карачаевских авторов

На карачаевском языке

Редактор **А. И. Кубанов** Художник **В. И. Бекетов**

Художественный редактор **М. П. Бертник**

Тех. редактор **З. Т. Агирбова** Корректор **К. А. Салпагарова**

Сдано в набор 5-11-1971 г. Подписано в печать 11-XI 1971 г.

Формат 70х108¹/₃₂. Физ. л. п. 55. Усл. л. л. 7,7.

Уч.-изд. л. 6,5. Заказ № 545. Тираж 1500 экз.

БУ 82681. Цена 30 коп.

Ставропольское книжное издательство, Карачаево-Черкесское отделение, Черкесск, Ленина, 38. Карачаево-Черкесская областная типография, Черкесск, Первомайская, 47.

30 кап.

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ БАСМА
КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС БЪЛЮМ
ЧЕРКЕССК — 1971